

ציון

התוכן

העורכים: אהרן אופנהיימר, ירחמיאל כהן, יוסף קפלן
מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

תדפיס

שנה סג • ג • תשנ"ח
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

- 247 נדב נאמן : מסע שישק לארץ ישראל בראי הכתובות המצריות, המקרא והממצא הארכיאולוגי
- 277 ירון בן-נאה : בין גילדה לקהל: החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית במאות ה"ז-ה"ח
- 319 ענת פרי : התיישבות יהודים בהונגריה בחסות הכתר והצבא ההבסבורגים (1747-1686)

ספרים ודברי ביקורת

סקירות

- 351 אלישבע קרליבך : S.G. Burnett, *From Christian Hebraism to Jewish Studies: Johannes Buxtorf (1564-1629) and Hebrew Learning in the Seventeenth Century*
- 354 ירחמיאל כהן : J. Frankel, *The Damascus Affair. "Ritual Murder". Politics, and the Jews in 1840*
- 361 יעקב ברנאי : א' בנבסה, היהדות העות'מאנית בין התמערבות לצינונות, 1920-1908
- 365 עזרא מנדלסון : G.C. Bacon, *The Politics of Tradition. Agudat Yisrael in Poland, 1916-1939*

368 מספרות המחקר

371 ספרים שנתקבלו במערכת

XXI סיכומים באנגלית

בין גילדה לקהל: החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית

במאות הי"ז-הי"ח*

מאת ירון בן-נאה

שלטונות העיר העות'מאנית הקדישו מאמצים ניכרים לשמירה על החוק והסדר הציבורי, לגביית מיסים ולמתן שירותים בסיסיים, כאספקת מזון וחומרי גלם במחירים הוגנים.¹ דאגה לרווחה חברתית, רפואית או כלכלית לא נחשבה כתובה שהשליט חב לנתיניו. מעטים יכולים היו לממן חינוך וטיפול רפואי נאות, והנוקקים קיבלו שירותי סעד, רפואה וחינוך באמצעות מוסדות ההקדש, שהיו מקובלים ומושרשים באסלאם.² בני משפחת הסולטן, אישי שלטון וסוחרים עשירים דאגו, מתוך רגש דתי או מתועלת אישית, לבנייה ולאחזקה של בתי תמחוי, בתי מרחץ, מזרסות ומרפאות, לנוקקים בני כל הדתות. על פי רוב פעלו שירותי סיוע אלה במתחמי המסגדים.

הקהילות היהודיות בערי האימפריה העות'מאנית נאלצו לספק בעצמן את צורכי הציבור,

- * מחקר זה נכתב במסגרת פרוייקט 'חקנות יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית' במכון בן-צבי, ירושלים, בתנחית פרופ' יוסף הקר. הנני מודה לקרן הלאומית למדע ולקרן הוכרן לתרבות יהודית, התומכות בפרוייקט, על הסיוע החומרי שהעניקו לי. מאמר זה הינו עיבוד של פרק מעבודת הדוקטור שלי, 'החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז', הנכתבת בהדרכתו של פרופ' יוסף הקר, ותודתי נתונה לו. שלמי תודה גם לפרופ' יעקב ברנאי ולד"ר אלימלך תרוביץ על הערותיהם.
- 1 על העיר העות'מאנית בהקשר זה, ראה: O.L. Barkan, 'Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes des XVIe et XVIIe siècles', *Recueils de la Société Jean Bodin*, VII (1955), pp. 289–310; N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane au XVIe siècle*, Paris 1973; N. Todorov (ed.), *La ville balkanique sous les Ottomans (XV–XIXe s.)*, London 1977; A. Raymond, *Grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris 1985; H. Inalcik, 'Istanbul', *Encyclopedia of Islam*², IV, pp. 236–244; idem, 'Istanbul: An Islamic City', *Journal of Islamic Studies*, I (1990), pp. 1–23
- 2 דברים כלליים על מוסד ההקדש באימפריה העות'מאנית, ראה: W. Heffening, 'Wakf', *Encyclopedia of Islam*, IV, pp. 1187–1194; J.R. Barnes, *Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*, Leiden 1987; O. Peri, 'Waqf and Ottoman Welfare Policy', *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXXV (1992), pp. 167–186; R. Deguilhem (ed.), *Le Waqf dans l'espace Islamique outil de pouvoir socio-politique*, Damas 1995. בהקדשה של יהודים בארצות האסלאם דן משה גיל: M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976. התקופה העות'מאנית ראה: ח' גרבר, 'יהודים ומוסד ההקדש המוסלמי (וקף) באימפריה העות'מאנית', ספרות, יז (חשמ"ג), עמ' 105–131.

צרכים שקצתם נחשבו מצוות דתיות (תלמוד תורה, גמילות חסד, קבורה ועוד), אך משאביהן, יכולתן ואולי גם רצונן לטפל בכך היו מוגבלים. הקהל סיפק שירותים אלה לחבריו באמצעות החברות הקהיליות. כפי שנראה להלן, חברו יחד התועלת של הקהל והמניע האישי של חברי החברה כדי לקיים את פעילותן של החברות לאורך זמן.

העדר פנקסי קהל ופנקסי חברות מן התקופה הנדונה, וחסרונו של מחקר חדיש על הגילדות העות'מאניות במאות הלל, אינם מאפשרים לצייר תמונה שלמה של החברות היהודיות, כפי שנעשה לגבי גופים אלה בצפון איטליה במאות הט"ז והי"ז.³ למרות זאת, יש במקורות המצויים בידינו כדי לתאר מוסד זה בקהילות האימפריה, ועוד יותר מכך כדי להתרשם מזמרתו התרבותית. כגוף שנוצר 'מלמטה', כיוזמת הציבור ולמענו, משקפות החברות גם הלכי רוח וערכים דתיים וחברתיים של השכבות העממיות. הבנת התהליכים שהביאו ליצירת החברות ולעיצובן תורמת לא רק להיסטוריה של המוסדות בחברה היהודית העות'מאנית, אלא גם להבנת עולמו הרעיוני של הציבור הרחב, שלא הותיר כל עדות כתובה.

בניגוד לחברות בספרד ערב הגירוש, באיטליה בתקופת הרנסנס ובקיבוצים יהודיים אחרים בראשית העת החדשה,⁴ לא זכו החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית להיאור ולניתוח מחקרי על יסוד המקורות הקיימים בידינו.⁵ מחקר זה נועד להשלים את החסר ולעמוד על דמותן ואופיין של החברות הללו, על דרך התפתחותן, על ייחודן לעומת חברות דומות בקיבוצים יהודיים אחרים, על זיקתן לחברה הסובבת ועל חשיבותן להבנת המרקם החברתי והארגוני של יהדות האימפריה העות'מאנית.

א. ארגון החברה

התארגנות לצרכים חברתיים נתפסה לא אחת בעיני ההנהגה והממסד היהודיים בימי הביניים כמקור פוטנציאלי לעבריינות או לאופוזיציה בלתי מרוסנת. מן המאה הט"ז ומראשית המאה הי"ז נשתמרו תקנות רבות האוסרות בתומרה כל התאגדות שהיא מלבד חברת הקברים.⁶

3 בעיקר במחקריו של א' הורוביץ (ראה להלן, הערה 113, ושם גם ספרות נוספת).

4 ראה להלן, בהערה 113, מראי מקום למחקרים על חברות יהודיות בחצי האי האיברי, באיטליה ובקהילות האשכנזים והפורטוגלים באירופה.

5 שאלת התהוותן והתפתחותן של חברות אלה בערי האימפריה העות'מאנית במאות הט"ז והט"ז לא נדונה כלל והמידע ביחס לתקופה זו מועט ביותר. כל שנעשה היה העתקות של כמה טקסטים, בעיקר מן המאות הי"ח והי"ט (למשל התקנות של החברות מאזמר שפרסם גלאנטה: A. Galanté, *Histoire des Juifs d'Anatolie*, I [=Les Juifs d'Izmir], Istanbul 1937, pp. 298-317 ותקנות של חברת גמ"ח של הקאיאגיס [=בעלי הסירות], שפרסם י' רופא, 'חברת חסד של בעלי הסירות בקושטא', ספנות, י [חשכ"ז] עמ' תרכה-תרלב).

6 שו"ת ר' יעקב בירב, ויניציה תכ"ג, סי' ג, ה ע"א-ע"ב; ר' יצחק אדרבי, דברי ריבות, שאלוניקי שמ"ב, סי' קד, נה ע"ב; שם, סי' רצח, קמט ע"ד; שו"ת ר' שמואל די מדינה, י"ד, שאלוניקי שני, סי' קנב, צח ע"ד; ר' אליהו י' חיים, מים עמוקים, ויניציה ת"ן, ספירה שנייה, סי' נת, צד ע"א - שם, סי' עא, קיט ע"ד; ר' יום טוב צהלון, שאלות ותשובות החדשות, ב, ירושלים תשמ"א, סי' קצט, קנא ע"ב-קעב ע"א (שאלה זו תורת אצל: ר' אברהם לבית הלוי, עין משפט, שאלוניקי תרנ"ו,

מטרה 'דתית' היה בה כדי לספק לגיטימציה להתאגדות, ובהסכמות היסוד של החברות טרחו המייסדים להדגיש את מטרותיה הנעלות. הם אף ציינו, בנימה אפולוגטית, שהיזומה לייסוד החברה באה בתגובה למציאות חברתית או דתית בלתי תקינה ומתוך כוונה לסייע בתיקונה. התארגנויות וחלונטריות וספונטניות של יחידים, מתוך ידידות אישית ולשם מטרה משותפת, אימצו להן במהרה את דפוס החברה שרווח בחצי האי האיברי.⁷

ביסודה של כל חברה עמדו גורמים גלויים וסמויים: המטרה העיקרית, הגלויה והמוצהרת הייתה מטרה דתית גרידא, קרי קיום מצווה יסודית כלשהי. ההווי החברתי שנתגבש במהלך פעילותה של החברה היה ממרכיביה המרכזיים והאופייניים של החברה, ונעשה למטרה משנית. חברות קדומות וותיקות עסקו במצוות הקשורות בצרכים יסודיים כקבורה, ביקור חולים, סיוע לעניים ולימוד תורה; ואילו החברות שנוסדו במאות הי"ח-הי"ט הדגישו את הסיוע ההדדי ונטו להתמחות בתחומים מוגדרים ושוליים יותר.⁸

ליכודה הפורמלי של חברה בא לידי ביטוי בכתב יסוד ובניסוח תקנון, שבו נרשמו נסיבות הקמתה והוגדרו מטרותיה, הנהגתה וכללי פעולתה. במקרים רבים הוגשו ההסכמות לאישורם של חכמי הקהל או העיר.⁹ במהלך קיומה תיקנה הנהגת החברה הסכמות נוספות (עדכונים, שינויים וחיידושים), וגם הן תועדו בפנקסיה. כאשר נעשו הסכמות חדשות, או חודשו אלה הישנות, חויבו כל החברים לחתום עליהן, ובכך להבטיח את הציות להן. הסכמה שבטולה

ח"מ, סי' מ, נו ע"ג-נח ע"א; ר' שלמה י' חסון, בית שלמה, שאלוניקי ת"פ, סי' יב, כו ע"א-כו ע"א; ר' חיים שבת, תורת חיים, ג, שאלוניקי תפ"ב, סי' לח, סב ע"ג-סג ע"א.

7 על החברות בספרד ראה: י' עסיס, 'עני ועשיר בחברה היהודית בספרד היסטורית', פעמים, 47-46 (תשנ"א), עמ' 134-132; הג"ל, 'עזרה הדדית וסעד בקהילות ישראל בספרד', מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 279-259; ש' שטובר, 'חברות צדקה וחסד בספרד הנוצרית', ספר זכרון לאברהם שפיגלמן, בעריכת א' מורגנשטרן, ירושלים תשל"ט, עמ' 154-153.

8 כך, דרך משל, התקיימה בירושלים במאה הי"ח 'חברת מביאי הערבה', שחבריה נהגו לצאת מן העיר ולקטוף ערבות לצורך סוכות והושענא רבה (ר' משה מרדכי מיוחס, ברכות מים, שאלוניקי תקמ"ט, מו ע"א).

9...שהסכמת כל החברה הייתה עוסקת במצותה ר"ל (=רצוה לומר) חברת קברים בחפירת הקבר וחברת בקר חולים במשמרתם בלילות לחולים ועשית ארון למת... (תורת חיים [לעיל, הערה 6], ג, סי' כג, לח ע"ב). דוגמאות לתקנוני חברות ראה: 'פנקס מהחברה הקדושה של קברים יב"ץ' רטופס הסכמות תבה קדושה של לויה, כתב יד באוסף פרטי בירושלים. פורסם בשינויים קלים ובהשמטת החתימות אצל: גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 317-298. הסכמות של חברת מאסתנבל מן המחצית השנייה של המאה הי"ח נשתמרו בשני כתבי יד באוסף בית המדרש לרבנים, ניו יורק שטרות, Mic. 3142, 2208 (סרט 29179 במכון לתצלומי כתבי יד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים); שטרות, Mic. 3149, 2226 (סרט 29186 במכון לתצלומי כתבי יד). לשון ההסכמות הייתה מעורבת. העברית שימשה לקטעים הנמצאים ובפרט בפתח, וההסכמות נוסחו על פי רוב בלדינו, השפה המדוברת בפי יהודי אנטליה והבלקן. להחתמת חברים על הסכמות שנתחדשו, ראה לדוגמה: תורת חיים, שם, סי' כג, לו ע"ד; שם, סי' לח, סב ע"ד - שו"ת ר' יום טוב צהלון החדשות (לעיל, הערה 6), ב, סי' קצט, קעב ע"ב. לא ברור אם החברות היו מחויבות בהצגת הסכמותיהן בפני הנהגת הקהל או חכמים, אך ברור שבהגשת כתב ההסכמות לאישור של סמכות תורנית היה כדי להעניק להן ולסנספציות שבהן תופי נוסף.

נשרפה או נקרעה מן הפנקס. פנקס ההסכמות נשמר אצל ראש החברה, ובשעת הצורך ניתן היה לראותו או להעתיק ממנו.¹⁰ תקנות החברה תבעו ציות מלא להוראותיהם של ראשיה בכל הקשור למילוי חובות החברים. מערכת היחסים בעלת המשמעות שנוצרה בין החברים, בצירוף עם צייתותם לתקנותיה, הבטיחו את יציבות החברה. עמדת הכוח של כמה מן החברות נבעה בין השאר מאחדותן כלפי חוץ, ולכן אין תימה שהושם דגש על חובת החברים לחתום על קיום הסכמות היסוד של החברה ועל אלה שנתחדשו בה מעת לעת ולהישמע להן.¹¹ אחדות זו היתה ערך עליון, ועובדה זו מודגשת היטב בהסכמה של חברת ביקור חולים באזמיר:

בשום זמן שבעולם לא תוכל להפרד החברה הקדושה שלנו יראו בנחמת ציון לשתי כתות בשום צד ואופן שבעולם ותייבם אנו להיות לעד לעולם כלם יחד כאיש אחד לחברים באגודה אחד כחק לישראל ואפילו אם חס וחלילה תפרדנה שאר החברות קדושות החברה הקדושה שלנו תהיה קיימת עד ימות המשיח שיבא במהרה בימינו אמן באחדות כמו שהוא עד עתה בלי שום שנוי ותמורה כלל.¹²

החזרות המרובות על הצורך באחדות ועל החובה להישמע למנהיגים מלמדות על חולשתה הבסיסית של החברה. בדומה לקהל, היא היתה ביסודה גוף וולונטרי, והבעיה של כפיית מרותה על יחידיה העסיקה אותה רבות.

ב. מניעי ההצטרפות לחברה

החברות בחברה דרשה מידה של התמסרות, ובמקרים מסוימים אף של סיכון עצמי (למשל בעת מגיפה). מה היו המניעים שהניעו את היחיד להצטרף לחברה, או אף לחברות אחדות? הסכמת יסוד של חברת ביקור חולים, תאסקוי תק"ו, מאלפת ביותר לעניין זה:

אנחנו צעירי הצאן שוכני כבוד פה כפר חאס בשכנת מעאלים וסביבותיו יע"א (-)גן עליו אלהים) הבע"ה (-הבאים על החתום) בצפ[יתנו] צפינו גדל מעלת מצות ביקור חולים אשר קלסוה רבנו ויהללה בשערים מעשיה וכל הווכה ב[ת] אוכל פירותיה בעוה"ו והקן קימת לו לעוה"ב ולפי יקר מעלת מצוה הלזו כי רבה היא ענינו הוואות כי ברוב תפוצות ישראל עם ה' קיימו וקבלו היהודים עליהם ויאחו בה אחוזה חזקה להיות עושים מעשה רב להתמנות אנשי חסד מבחורי ישראל בחזר מעם זרע ברוכי ה' בחברה קדושה] וללכת איש איש על הסדר אל בית החולה לברור בהיותו מוטל על ערש דווי... כי על כן אמרנו אנחנו אלה פה

10 ר' רפאל יצחק מאייר, שפת הי"ם, שאלוניקי תקע"ח, סי' סו, קפד ע"ד. כבר במאה הי"ז גרמו פגעי טבע לאובדן מרבית ההסכמות הקדומות, ואלה חודשו על פי העתקות שנשמרו בצורה אקראית או לפי זיכרונם של בני החברה.

11 ויאשר לא ירצה לישוב יהיה מחוץ לחברתם ולא יקרא עוד חבר מהחברה' (תורת חיים [לעיל, הערה 6], ג, סי' כג, לו ע"א).

12 תרגומו של מן המקור, המובא אצל גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 312.

למה נגרע לבלתי עשות המעשה ישראל קדושים די בכל אתר ואתר המחזיקים במצוה רבה הלזו... והיה כל מבקש ה' וירצה ויאות נפשו נפש צדיק להתמנות ממנו ולהתחבר יתנו בחברתנו הנד' עדיד בחותמיו זכין ליה גם ברכות יעטה ברכות שמים מעל ונאמן בעל הגמול לשלם שכר טוב ליריאיו ולחושבי שמו וכדאי מצוה הלזו שתגן עלינו ועל כל ישראל אחינו לסלק חרון אף ה' מעל עמו ולהסיר מכת המות ולבטל כל גזרות קשות ורעות מעלינו והוא יתן ויחזור ויתן אורך ימים ושנות חיים גם עד זקנה ושיבה דשנים ורעננים ברכות הטובה...¹³

זו הסכמה אופיינית, והיסודות הכלולים בה חוזרים ברבים מכתבי היסוד של החברות במאה הי"ז. הכותבים רואים בעבודתם היומיומית בחברה 'עבודת קדוש' ממש. בזכות מעשה הצדקה הנעשה בגופם ובממונם מובטחת לחברים תמורה שמיימית בעולם הזה ובעולם הבא, ובמעשיהם יש גם תועלת כללל. מייסדי החברה מודעים לקיום חברות דומות 'ברוב תפוצות ישראל', והם מבקשים אפוא להאדיר את כבוד עירם. בהסכמה נזכרים גורמים נוספים, כמו דאגה כנה לרווחת החולה ועוד יותר מכך לנפש הנפטר.¹⁴ החברים דאגו כמובן גם לרווחתם ולתועלתם הם, והשותפות בחברה זו או אחרת שימשה כמובן מסוים להבטחת הערכות ההדדית ולמעין ביטוח לשעת צרה. פרט לשכבה דקה של עשירים, חי רוב הציבור על סף העוני, ודי היה בשריפה או בפטירת המפּרנס כדי לדרדר את המשפחה כולה אל מוראות העוני. הקשר בין החברים הבטיח עזרה ודאית בעתיד הפכפך ובלתי צפוי. חשובה לא פחות היתה הידיעה, שגם לאחר הפטירה ידאגו החברים ללוויה מכובדת, ללימוד ולאזכרת נשמות שנתית.

בקהלים הגדולים חסרה ליחיד תחושה של ליכוד חברתי ושל קירבה אישית, מעבר לזו שסיפק התא המשפחתי המצומצם או הרחב. 'השתעשעות חברתית', כמינוחו של יעקב כ"ץ,¹⁵ הפכה במאה הי"ז שאיפה לגיטימית ומטרה העומדת בפני עצמה, והחברה סיפקה מסגרת למימושה. בני החברה באו משדרות שונות של קהל (ולעתים מקהלים שונים), ויכולים היו לפגוש בנסיבות בלתי פורמליות אנשים ממעמד גבוה יותר, ואף לקשור עמם קשר אישי, שהיה יכול להביא תועלת כלכלית ופוליטית בשעת הצורך. לחברה קבוצה מגובשת היה פוטנציאל של קבוצת תמיכה, הניצבת לימין החבר במאבקו נגד יחיד או רבים, ובכלל זה נגד קהל.¹⁶

הנהגת הקהלים היתה אוליגרכית והותירה את מרבית הציבור מחוץ לשורותיה. חברות

13 כתב יד 3142 (לעיל, הערה 9), 49 ע"ב. תאסקוי הוא אחד מפרורי אסטנבול, ולמן המאה הי"ז גרו בו יהודים רבים.

14 ראה על כך ביתר הרחבה בהמשך.

15 י' כ"ץ, מסורת ומשבר, ירושלים תשי"ח, עמ' 189.

16 '...יש לחברה הסכמה קדומה בשבועות וחזרות ואלות וכתוב שם איש את רעהו יעוררו על הדין ועל האמת להציל עשוק מיד עושק... ואז הלך מי שיצא חייב בדינו התחנן לפני קצת קרוביו חברי החברה והפכו את דינו ובטלו גזרת אנשי המעמד...' (שד"ח ר' אשטרוך ך' שאנג'י, רמת גן תשמ"ב, סי' ז, עמ' 70-71). החברה היהודית אינה נבדלת במובן זה מן החברה האירופית בת הזמן. באירופה הקדם-מודרנית היתה החברה (Confraternity) אחת הצורות העיקריות של קשר חברתי בעבור גברים. ראה: E. Horowitz, 'Jewish Confraternal Piety in the Veneto in the Sixteenth and Seventeenth Centuries', *Gli Ebrei e Venezia*, ed. G. Cozzi, Milano 1987, p. 307

הצדקה והחסד סיפקו ליחידים רבים יותר סיכוי להגיע לתפקיד כלשהו במעגל הרחב של הנהגת החברה ולזכות בכיבודים, גם אם לא לעמוד בראשה ממש. כינוסים ואירועים שנתיים של החברה סיפקו הזדמנות נאותה להשתתף בטקסים 'רשמיים' והרנו מעט את צימאוננו של הציבור ליטול חלק בהתרחשויות מסוג זה. בחברה היהודית בת הזמן נמדדה חשיבותו של היחיד גם בהתאם לתפקידיו, והרצון לשפר את המעמד החברתי (הנרכש) יכול היה להתממש גם בהצטרפות לחברה זו או אחרת. חברות בחברה ותיקה וחשובה שיפרה את מעמדו החברתי של החבר, וותק והמשכיות משפחתית אף חיזקוהו. השתתפותם של ראשי הקהל ובני השכבה המנהיגה בחברה כלשהי סיפקה לגיטימציה נוספת לשלטונם בקהל, שהרי הפגינו באופן מעשי את דאגתם לצרכיו הבסיסיים של הציבור.

עם הזמן גבר משקלו של השיקול האישי. המצטרף לחברה עשה זאת מתוך כוונה להסתייע בחברים ובמעמדה של החברה בקהל כדי לקדם אינטרסים אישיים, ונתחזקה המגמה להתרכז בעשייה לטובתם החומרית והרוחנית של החברים ובסיוע לקרוביהם.

ג. קבלת חברים חדשים

החברה היתה גוף אקסקלוסיבי, ובמקרים רבים היתה ההשתייכות לחברה עוברת בירושה מאב לבן.¹⁷ הצטרפות אליה לא נתאפשרה לכל, ואין אף רמז להשתתפות של נשים בחברות. הסכמות אחדות מן המאה הי"ז ואילך קבעו במפורש, שאיש לא יוכל להיכנס לחברה ללא הסכמת החברים,¹⁸ ובפרט ראשי החברה. הפרישה מן החברה נאסרה,¹⁹ ולא תמיד נתקבלו אליה חברים חדשים.²⁰ דלדול טבעי או אילוצים כספיים היו לרוב המניע לפתיחת השורות

17 '...שהחברה הזאת משמשת ובאה מאב לבנים' (ר' שמואל יצחק, נאמן שמואל, שאלוניקי תפ"ג, סי' צד, קכד ע"ד). ראה גם: ר' יוסף אלמוזנינו, עדות ביהוסף, א. קושטא תע"א, סי' ד, לא ע"ב-ע"ג. בהסכמות אומיר נדון מעמדו של בן חבר (גלאנטה [לעיל, הערה 5] עמ' 301). ההשתייכות המשפחתית התורשתית עולה בבירור מרישום שמות החברים בחברת היתומות של ק"ק פורטוגאל באומיר במאה השנים מאז ייסודה בשנת ת"ד. ברשימה תחורים נמנים שמות בני משפחות דוגמת אינריקס, ברוך, ליאון, צירינו ואחרות (ספר די לה חברה קדושה [של יתומות] די אומיר יע"א, קושטא תק"י).

18 נאמן שמואל, שם, סי' צד, קכב ע"ב; סי' צת, קכה ע"א. הסכמת חברת גמ"ח בקסטוריה (Castoria) מנתה את שמות משפחות החברים (M. Molho, *Histoire des Israélites de Castoria*, Thessalonica 1938, p. 44). הסכמות החברות באומיר דגתו בהרחבה בקבלת חברים חדשים, במעמדו של חבר שעוב את העיר וחזר אליה, במעמד של בן חבר צעיר או בוגר וכיצא בה (גלאנטה, שם, עמ' 301, 307, 312, 314).

19 מים עמקים (לעיל, הערה 6), ספירה שנייה, סי' סב, קד ע"א; שם, סי' עא, קיט ע"ד; הסכמת ק"ק יחיא בשאלוניקי, כתב די אמארייליו, תיק 177 במכון בן-צבי. איסור זה הושפע בודאי מריבוי הסכמות הקהלים נגד פרישה ועזיבה, שהיו מקובלות בעיקר בשאלוניקי ובבלקן. פוסק שנשאל בעניין רצונם של שני יחידים לפרוש מן החברה, אחר גילו שמעשיה אינם לשם שמים, סירב להתיר את שבעתם למרות הנסיבות (ר' שלמה לבית הלוי, שאלות ותשובות, שאלוניקי תי"ב, סי' יא, לד ע"ב ואילך - בית שלמה [לעיל, הערה 6] סי' ד, ו ע"ב).

20 הסכמת שלא לקבל חברים חדשים במשך עשר שנים, ראה אצל: ר' שלמה הכהן, שאלות ותשובות,

למעוניינים בהצטרפות. אלה נתקבלו לתקופת ניסיון, ורק לאחר זמן אושרה חברותם הקבועה, בהסכמת כל בני החברה וראשיה.²¹ טובת החברה והשאירה להקנות לה מעמד חברתי גבוה גרמו להנהגתה להעדיף אנשים אמידים ונכבדים, שיכולים לתרום לה מומנם, מאונם ומהונם. הצטרפותם של עניים נמנעה בקביעת דמי הצטרפות ותשלום שבועי, שהיו כנראה מעל ליכולתם. המגמות האליטיסטיות של החברות לא נשמרו זמן רב. בראשית המאה הי"ח כבר מקונן ר' שמואל יצחק משאלוניקי על השינוי:

...שאבותינו שהיו במקום הזה היו ביניהם אנשי[ם] חכמי[ם] ונבוי[ם] אשר קטנם עבה ממתי והית[ה] המצוה הזאת בידם לכבוד ולתפארת ולא פרקו עולה מעל צואריהם מצד המנהג דנהגו בכל קהל המדינה הזאת להיות אנשים ריקים ופוחזי[ם] המטפלי[ם] במצוה זאת אלא הם היו ששי[ם] ושמחי[ם] ומתפארי[ם] כמו שמצאנו בכמה גדולי[ם] שהיו מתפארים באומרם קובר מתי[ם] הייתי...²²

לדבריו, עשיית המצוה שוב לא היתה ערך לעצמו. החברות בחברה הפכה אמצעי להשגת השפעה ולקידום אינטרסים אישיים, ואנשים בלתי ראויים מילאו את שורות החברים. תקנות מן המאה הי"ח מלמדות כי התשלום שנדרש היה פעוט, ולמעשה נתקבל כל מי שהתחייב לציית לראשי החברה ולהסכמותיה.²³ גיל המינימום לכניסה לחברה היה גיל בגרות, כלומר שלוש-עשרה, אך חברות מלאה הוענקה למועמד רק עם נישואיו.²⁴ כל חבר נדרש להכיר את סדרי החברה ולקיימם בקפידה. עם קבלתו נדרש לקרוא את הסכמותיה, להישבע לקיימן ולחתום עליהן 'כמנהג כל החברים שנשבעים בזמן כניסתם לחבר ואח"כ חותמים בכתב הסכמות החברה...'²⁵ נשיקת ידי ראשי החברה במעמד זה ביטאה באופן סמלי את קבלת מנהיגותם.²⁶

ב-ג, שאלוניקי שני"ב; ג, סי' פט, צד ע"ג (מסוף המאה ה'ט"ז); עדות ביהוסף (לעיל, הערה 17), א, סי' ד, לא ע"ב.

21 ר' יחיאל באסן, שאלות ותשובות, קושטא תצ"ז, סי' כב, יד ע"א; נאמן שמואל (לעיל, הערה 17), סי' צו, קכב ע"א-ע"ב; ר' יוסף דוד, בית דוד, א, שאלוניקי ת"ק, אר"ת, סי' קעא, קה ע"א; כן ראה הסכמת אומיר (גלאנטה, לעיל, הערה 5); הסכמת ק"ק יחיא בשאלוניקי (לעיל, הערה 19).

22 נאמן שמואל, שם, סי' צו, קכד ע"י. בשלוחי המאה ה'ט"ז עדיין היתה ההשתייכות לחברה סממן מעמדי.

23 כך למשל בהסכמה מאסתגבל במחצית השנייה של המאה הי"ח (כתב די 3142 [לעיל, הערה 9], 49 ע"ב).

24 '...ובתגיעו לפרק הנשוא הומינו אותו חברי החברה הקדושה להיות חבר עמם במצות קבורת מתים והודה לדבריהם והשביעו אותו כמנהגם...' (ר' שמואל קונפורטי, עולת שמואל, שאלוניקי תקנ"ט, י"ד, סי' יג, יא ע"ג). הנישואין כציון זמן בעל משמעות לעניין זה נזכרים גם בשטר הקדש ר' שלמה די ג'אביס לחברת ביקור תולים, אומיר תפ"ז (כתב די הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, אוסף אשכנז, 58).

25 תורת חיים (לעיל, הערה 6), ג, סי' כג, לו ע"ד - שו"ת ר' אשטרוך ש' שאנגי (לעיל, הערה 16), סי' ד, עמ' 50, ראה גם: ר' שלמה הלוי, לב שלמה, שאלוניקי תקס"ח, חרי"מ, סי' סו, פב ע"ג-ע"ד. במקרים רבים נשבעו המצטרפים גם שבועת נאמנות הודית 'שאישי מהם לא יפרד מעל אחיו'. ראה: מים עמקים (לעיל, הערה 6), ספירה שנייה, סי' סב, קד ע"א; שם, סי' עא, קא ע"ד. ראה גם: ר'

ראשי החברות שאפו להציב לחבריהן מודל של התנהגות אידיאלית, ולעצב את החברה עצמה כגוף המצטיין במוסר גבוה ובאדיקות דתית.²⁷ עבריינים היו פסולים מלכתחילה מלהיכנס אל שורות החברה, וחברים שסרחו הוענשו לעתים בהדחה. תקנות החברות חייבו את החברים להשתתף בלימוד התורה והזהירו אותם להימנע משכרות ומשבועות שווא, שהיו נפוצות למדי.

ד. מבנה החברה ובעלי התפקידים בה

חברה ממוסדת ניכרה בקיום הסכמות המארגנות את פעולתה ובמנגנון היררכי של בעלי תפקידים. מבנה החברה וארגונה הושפע משני דגמים שהיו מוכרים לציבור היהודי מסביבתו הקרובה: הקהל היהודי והגילדות העות'מאניות בערי האימפריה.²⁸ כראשה עמד אדם אחד, שהיה קרוי 'קבר באשי', 'ראש לוויה', וכיוצא באלה.²⁹ מינויו של ראש החברה היה לשנים ארוכות ולעתים לכל ימי חייו. לא ברור מי בחר בו וכיצד, אך נראה שראשי הקהל טרחו לשריין לעצמם סמכות בתחום זה, ואולי אף זכות וטו.³⁰ שני לראש החברה היה 'הכחיא', שהיה מעין סגן וממלא מקום. מן המאה הי"ז ואילך נהגו לחלק חברות גדולות למשמרות, שהתחלקו ביניהן בנטל העבודה בסבב מסוים (חודשי בדרך כלל), ובראש כל אחת מהן עמד

דניאל אישטרושה, מגן גבורים, שאלוניקי תקי"ד, י"ד, ס"י, כג ע"ב; שו"ת ר' אשטרוק ן שאנג"י, שם, ס"י ז, עמ' 71.

26 גלאנטה [לעיל, הערה 5] עמ' 301. עוד בעניין זה ראה להלן.

27 כפי שעולה מתקנוני חברות יהודיות באיטליה ובמזרח אירופה. ראה למשל הסכמה מאומיר הדורשת להימנע משבועות שווא: גלאנטה, שם, עמ' 315. חבר שנודע כעברין היה צפוי לשלילת חברותו (ר' נסים אברהם אשכנזי, מעשה אברהם, א, אומיר תרס"ז, ס"י טו, רד ע"ג; וראה גם: ר' חיים פאלאג'י, חיים ביד, אומיר תרל"ג, י"ד, ס"י צג, קו ע"ג). הנהגות מוסר וחסידות מצאתי לפי שעה רק בתקנות של חברות המקובלים ושל ישיבות מצפת ומירושלים במאות ה"ט והי"ח (י"מ טולידאנו, אוצר גזנים, ירושלים תש"ד, עמ' 48-51; 'חברת בעלי תשובה' נזכרת בתיאור של צפת אצל ר' אברהם הלוי: S. Schechter, *Studies in Judaism*, III, Philadelphia 1945², p. 297; מ' חלמיש, 'לנוסח הנהגות חכמי צפת', עלי ספר, יד [תשמ"ז], עמ' 92; מ' בניזו, 'שטרי ההתקשרות של מקובלי ירושלים, צפת ומצרים', אסופת, ט [תשנ"ה], עמ' ט-קנט).

28 הנהגת הקהל היהודי בערי תורכיה והבלקן כללה גוף רחב שנקרא 'מעמד', וגוף מבצע מצומצם שנקרא ממונים, טובים או פרנסים. בעלי תפקידים נוספים היו ראש הקהל והכחיא שלו. באיטליה היה התהליך הפוך. שם קדמו החברות לארגון הקהילתי, שהתגבש במהלך המאה ה"ט (ר' בונפל, במראה כסופה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 154). על הגילדות ראה להלן.

29 ייתכן שראש חברת הקברים אף שימש ראש כל החברות הקהילתיות. התואר 'פלוני-באשי' במינהל העות'מאני משמעו ראש בעלי תפקיד פלוני, ובמקרה זה פירושו ראש הקברים. על נוהל מינוי קבר-באשי, כחייא חוקר-באשי ועל סמכויותיהם, ראה למשל בתקנות חברת הקברים מאומיר (גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 299-302). כמה כתבי מינוי של ראשי חברה נשתמרו בכתבי יד מן המאה הי"ח.

30 שאלות העוסקות במינוי ובהדחה של קבר-באשי ראה למשל: ר' יהושע רפאל בנבנשת, שער יהושע, ב, ירושלים תשנ"ב, ס"י צ, קלו ע"ב; ר' משה שלטון, בני משת קושטא תע"ג, ס"י א, א ע"א; ר' אברהם הלוי, גנת ורדים, א, קושטא תע"ז, י"ד, כלל ג, ס"י ז, קכה ע"ג; נאמן שמואל [לעיל, הערה 17], ס"י ה, ג ע"ג.

ראש משמרה.³¹ דגם החלוקה למשמרות הושפע כנראה מצורת ההנהגה העל-קהלית של קהילת שאלוניקי, ומעיד על השפעות הגומלין בין הקהל לחברה.³² בצדדים המינהליים השוטפים ובפרט בניהול הכספי של החברה טיפלו פרנסים, גזברים או גבאים.³³ ותיקי החברה, המכונים 'זקנים', שימשו גוף מייעץ ומסייע.³⁴ ניסיונם ארוך השנים ובקיאותם בתקנות החברה ובמנהגיה סייעו לתפקודה התקיין, בעיקר בעתות מחלוקת. המגמה הרווחת לגבי משמשים בקודש, ש'בן חכם' מועדף כיורש מקום האב, היתה מקובלת גם בחברות, ובספרות ההלכתית נשתמרו כמה וכמה שאלות העוסקות בעדיפות של חזקת האבות על כישורים אישיים ביחס למינניים בהנהגת החברה.³⁵ ערכאה שיפוטית, שהיו חברים בה נציגים של ראשי החברה, טיפלה בבעיות משמעות - אם בהפרת הנורמות של החברה ואם בסכסוכים בין החברים. לרשות החברה עמדו סנקציות דומות לאלה שנקטו הקהלים - נידוי, חרם או קנס. השעיה זמנית או הדחה נשמרו למקרים חמורים במיוחד.³⁶ כפי שנראה להלן, הקפידה החברה לגנון על האוטונומיה השיפוטית שלה.

31 כבר באמצע המאה ה"ט תיקן ר' דוד ן זמרה לחלק את חברת הקברים בקהיר לשלוש משמרות (ר' יוסף סמברי, ספר דברי יוסף, מהדורת ש' שטרבר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 405), אך נראה שהתקנה הסדירה את פעולתן של שלוש חברות הקבורה של הקהלים במסגרת כוללת. משמרות אלה נזכרות גם בשו"ת ר' אברהם אליגרי, שאלוניקי תקנ"ג, חו"מ, ס"י ה, נב ע"ד, ובספר דברי יוסף, שם, עמ' 416. גידול במספר החברים הביא ליצירת משמרות, למשל בחברת הקברים בקהל איטליה ישן בשאלוניקי (נאמן שמואל [לעיל, הערה 17], ס"י צו, קכב ע"ב). חלוקה למשמרות ותחלופה ביניהם נזכרת גם בהסכמות החברות באומיר (גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 304-305). זכויות היתר של ראשי המשמרה נרמזות בהסכמות 'חברת גומלי חסדים' בירושלים בראשית המאה הי"ט (מ' פרנס, משפחת פרנס, ירושלים תשמ"ב, נספחים 21, 29, עמ' 97-98, 107-111).

32 על כינון הנהגה זו ראה: י"ד מלכו וא' אמארייליי, 'ילקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו', ספונות, ב (תשי"ז), עמ' מ, נא-נג. על היחס בין הקהל לחברה ראה להלן, סעיף ת.

33 הסכמה משנת שפ"א בעניין הכחירות בחברת תלמוד תורה בשאלוניקי מלמדת על הדינמיקה סביב הבחירה לתפקיד זה, שחשיבותו נגזרה מיוקרתה ומהקף פעולותיה של החברה (י' נחמה, מכתבי דודים מ"ן, א, שאלוניקי תרנ"ג, מכתב נ, עמ' 99). התועדות המרביץ תורה עם אנשי המעמד וגזברי החברות לגביית רווחי ההקדשות נזכרת בשאלה מתירה (Tire) במאה הי"ז (ר' חיים בנבנשת, שיירי כנסת הגדולה, י"ד, שאלוניקי תקי"ז, א ע"א). במקור מראשית המאה הי"ח מסופר על פלוני ז'ה כמה ימים ושנים שהוא גזבר וממונה להיות פרנס מתי"ת שבעיר סופיא"ה (Sofia) יע"א והוא המציא והמביא ומשתדל בכל כחו לגבות ההכנסות הנהוגות ולהוציא ולתת כל ההוצאות המצטרות הן תנאי ופרס המלמים הי" (=השם ישמרם) והן על עניין הלבשת תשב"ר (=תינוקות של בית רבן) והן על שאר ההוצאות המצטרות... (ר' משה הכהן, כהונת עולם, קושטא ת"ק, א, ס"י ה, ג ע"א).

34 מעמד זה לא היה אוטומטי ולעתים אף הוגבל המינוי: זמינו עליהם זקנים שישרתו עם הפרנסים של החברה למשך זמן עשרה שנים (שו"ת אשטרוק ן שאנג"י [לעיל, הערה 16], ס"י ד, עמ' 50). בראש זקני החברות בעיר עמד הזקן באשי, כלומר ראש הזקנים.

35 שו"ת ר' אברהם אליגרי (לעיל, הערה 31), חו"מ, ס"י ה, נב ע"ד. ראה גם: שער יהושע [לעיל, הערה 30], ב, ס"י צ, קלו ע"ב-קלו ע"א; ר' אישיה פינטו, נבחר מכסף, ארם-צובה תרכ"ט, ס"י קכא, ר"ז ע"א-ע"ב; גנת ורדים [לעיל, הערה 30], י"ד, כלל ג, ס"י ז, קכה ע"ג-ע"ד; נאמן שמואל [לעיל, הערה 17], ס"י צו, קכב ע"א, ועוד.

36 תורת חיים [לעיל, הערה 6], ג, ס"י כג, לו ע"ד-לו ע"א. פרשת החרמתו של חבר בחברת הקברים

בצד המנגנון הקבוע של הנהגת החברה, שפעל כנראה בהתנדבות, היו לה בעלי תפקידים שכירים שפעלו בשירותה באופן סדיר: השמש מילא שליחויות שונות בשירות הנהגת החברה ועסק במיוחד בזימון החברים למשמרתם.³⁷ חכם, דוגמת מרביץ התורה הקהלי, נשכר כדי ללמד את בני החברה ולדרוש להם,³⁸ ולעתים גם כדי לנהל מקצת מענייניהם. לשם ניהולם המקצועי של ענייני כספים, רישומים, כתיבת הסכמות ושטרות וכיוצא באלה נזקקו לשירותיו של סופר, בקביעות או על בסיס חד-פעמי. חברות ביקור חולים וגמילות חסדים העסיקו רופא, כדי שיבקר את החולים העניים ויורה על דרך הטיפול בהם.

התכנסות שנתית של החברה נערכה בחול המועד סוכות או פסח. ב'קבוץ' כללי זה נבחרו בעלי תפקידים, נתקנו או נחדשו הסכמות ונתקבלו החלטות שונות.³⁹ הכרעה באמצעות הטלת גורל, של פתקאות או כדורים, היתה מקובלת גם בהנהגה הקהלית. נוהג זה היה אופייני לכל הפורה הספרדית ומקורו בערי איטליה.⁴⁰ הסופר רשם פרוטוקול של הדיונים, החשבוניות וההחלטות בפנקס החברה. לאחר מכן הוכרו המינימים בחגיגות רבה בבית הכנסת ולוו באמירת 'מי שברך', כפי שנהגו לעשות בעת מינוי מרביץ תורה או פרנסי קהל.⁴¹

מתוארת בשו"ת אשטרוך י' שאנגי (לעיל, הערה 16), סי' יא, עמ' 102. הסכמות להדחת חברים נשתמרו בכתב יד פנקס חברת קברים, אומיר (לעיל, הערה 9).

37 כך הוא במקורות מן המאה הטי"ו ועד לסוף המאה הי"ח: שו"ת ר' אליהו י' חיים, [קושטא] חש"ד, סי' פד, קכ"ב ע"א; שו"ת ר' מאיר די בוטון, אומיר ת"כ, סי' יט, לד ע"ב; תורת חיים, שם, סי' כג, לח ע"א, מ ע"א; ר' אליהו קובו, שני המאורות הגדולים, קושטא תצ"ו, סי' כז, נא ע"א; ר' מרדכי הלוי, דרכי נעם, ויניציה תנ"ו, אה"ע, סי' יא, סז ע"ד; שפת חיים (לעיל, הערה 10), סי' סז, קפד ע"ד; ר' מיוחס בכ"ר שמואל, מזבח אדמה, שאלוניקי תקל"ז, ב ע"א; הסכמת ק"ק יחיאל (לעיל, הערה 19).

38 שו"ת ר' שמואל די מדינה (לעיל, הערה 6), י"ד, סי' קלד, פו ע"ב; תורת חיים, שם, סי' לז, סב ע"ג; ר' יוסף מטרנאי, שאלות ותשובות, ב, קושטא ת"ה, י"ד, סי' ג, נג ע"ב; ר' חיים בנבנשה, בעי חיי, י"ד, שאלוניקי תקמ"ח, סי' קפב, קלב ע"ד. על רב החברה בקהילת אויבן (Ofen, Buda) במחצית השנייה של המאה הי"ח, ראה: ר' אפרים הכהן, שער אפרים, זולצבאך תמ"ח, סי' סג, כז ע"א. עדות לעיסוקו של החכם בהוראה ובניהול כאחד ראה בשני שטרות שנשתמרו בכתב יד 3149 (לעיל, הערה 9), 21 ע"א, 25 ע"א.

39 הסכמות חברת היתומות של ק"ק פרוטוגל באומיר, לב שלמה (לעיל, הערה 25), חו"מ, סי' סז, פב ע"ג; 'נוסח ההסכמות ותיקונים מהח"ק של ביקור חולים יב"ץ', כתב יד הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, אוסף אשכנזי, 12; בהסכמות הנדפסות של חברת הלוייה באומיר (גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 308); בהסכמות חברת הקברים באומיר (גלאנטה, שם, עמ' 300).

40 על הכנתה של רשימת המשמרות באמצעות גורל, ראה למשל: גלאנטה, שם, עמ' 316-317. 'באלוטאש' ר'באלוטאסייוני'ס' נזכרים בתקנות חברת היתומות של ק"ק נוה שלום, אומיר (ספר די לה חברה קדושה [לעיל, הערה 17], קאפיטולו א, ט, ועוד); וכן בספר לב שלמה, שם, חו"מ, סי' סז, פב ע"ד, פג ע"ב. על שיטת ההצבעה בחברות ובקהילות באיטליה ועל זיקתן לחברה הסובבת, ראה: D.J. Malkiel, *A Separate Republic*, Jerusalem 1991, p. 210

41 נוהג זה נזכר למשל בשאלה שנשאל ר' יהושע רפאל בנבנשה, שער יהושע (לעיל, הערה 30), ב, חו"מ, סי' א, קלו ע"א; ובהסכמות החברות מאומיר (גלאנטה, שם, עמ' 308). 'מי שברך לכל הקהל ולכל החברות ולפרנסי וראשי הקהל [קדוש]', ובו פרטים חשובים, נשתמר בכתב יד 'נעים ומירות'.

ה. החברה כגוף כלכלי

פעולתה היוזימית של החברה היתה כרוכה בהוצאות כספיות, לעתים אף ניכרות. לחברה היתה קופה שבה נאספו ונשמרו כספים לצרכיה השוטפים, משכונות שנתקבלו על הלואות, תשמישי קדושה, אריגים וחפצי ערך אחרים. הקופה היתה מונחת במקום בטוח משריפות ומגניבות, על פי רוב בחאן כלשהו, שהיה משמש את סוחריו העיר למטרה דומה. תקנות החברה קבעו את נוהלי ההפקדה והמשיכה של הכספים, כדי למנוע מעילות ואי סדרים.⁴² פעם בשנה, סמוך למועד המינימים החדשים, נערכה ישיבה של בעלי התפקידים היוצאים, לשם סיכום הפעילות הכספית באותה שנה והעברה מסודרת של הקופה לממונים החדשים.⁴³ כספי החברה שימשו לכמה מטרות. הם נועדו בראש ובראשונה למימון פעולותיה לטובת הציבור – רכישת תכריכים, ארוגות קבורה, מזון ותרופות, תשלום שכר למלמד או לרופא וכיוצא באלה. הוצאות נוספות היו לצורכי החברה עצמה – שכירת בעלי התפקידים שעבדו בשירותה, מתן הקדשות לבית הכנסת ומתנות לחזן ולמסייעיו, הענקת מתנות לבעלי שמחה, סיוע לעניים ולחברים נזקקים והשקעות בנכסי דלא-ניידי להבטחת עתידה הכלכלי.⁴⁴ חברות עשירות רכשו או הזמינו חפצים מיוחדים לשימושן – גביע כסף, קופת צדקה מיוחדת וכיוצא באלה.⁴⁵ על החפצים נחרט שם החברה או שמות ראשיה והם היו חלק מרכושה. סעיפי ההוצאות ומשקלם היחסי בתקציב החברה מעידים על סדרי העדיפויות של החברים.

בראשית התפתחותן התבססה פעולת החברות על התנדבות של החברים עצמם, אך בחלוף השנים גבר הצורך במשאבים כספיים ומינים. כדי לממן את פעולות החברה ולהרחיבן התאמצו ראשיה לתגדיל את הונה באמצעות גיוס כסף מאנשי החברה והקהל, ודאגו לשמירתן

42 לר' משה בר' מיכאל הכהן, לונדון, BM 938 Or. 26.967 (סרט 5632) במכון לתצלומי כתבי יד, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים), 104 ע"ב.

43 ספר די לה חברה קדושה (לעיל, הערה 17), קאפיטולו כו; הסכמות חברת הלוייה, גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 308-309; לב שלמה (לעיל, הערה 25), חו"מ, סי' סז, פג ע"א.

44 תיאור מפורט של התכנסות כזאת ראה: שירי כנסת הגדולה (לעיל, הערה 33), י"ד, א ע"א. הסכמה בעניין זה נשתמרה בהסכמות חברת היתומות באומיר (ספר די לה חברה קדושה [לעיל, הערה 17], קאפיטולו י).

45 חלוקת קפה, פחמים ונרות ליזמים נזכרת בהסכמות חברת ביקור חולים באומיר (לעיל, הערה 39). ובכתב יד 3149 (לעיל, הערה 9), 20 ע"א, 28 ע"א. הקדוש לבית הכנסת ראה למשל: שו"ת ר' יחיאל באסן (לעיל, הערה 21), סי' ב, א ע"ד; בעי חיי (לעיל, הערה 38), י"ד, סי' ריט, קסב ע"ב. שבוים לפרנסי החברה... בעשותם בגד רקמה. ללמוד עליו תורה תמימה. שנים ירבו רעניים. מלאים מצוות כרימונים. ולתת להם ששונים. בזכות תיקון הירמונים. פרוכת יפה להלל. בפני היכל תורת האל. התקין ועשה והואל... נשתמר בשיר לכבוד החברה בכתב יד 'נעים ומירות' (לעיל, הערה 41), 105 ע"א. מן המאה הי"ח נשתמרו טופסי שטרות של רכישת ומכירה של נכסי חברות: כתב יד 3149, שם, 6 ע"ב; כתב יד 3142 (לעיל, הערה 9), 40 ע"ב.

46 גביע הכסף של חברת הקברים בק"ק יחיאל נזכר בהסכמת החברה (לעיל, הערה 19). חפצי חברות מן המאות הי"ט-הכ" נשתמרו עד מינוי (א) יוהאס, יהודי ספרד באימפריה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 58. פרט לתשמישי הקדושה, היו חפצים ששימשו את החברה במילוי תפקידה ובפעילותה: ספרים, כלי אוכל ואבזורים לטהרת המתים ולקבורתם.

ולהשקעתו בצורה הרווחית ביותר. החובה שהוטלה על החברים לשלם סך מסוים עם כניסתם לחברה ולמסור לגבאי החברה סך קבוע מדי שבוע בשבוע נזכרת בעיקר בתקנות של החברות מן המאה הי"ח. האזהרות המרובות על חובת התשלום במועד, ללא כל טענות ודחיות, מלמדת שהיו קשיים בגבייתו.⁴⁶ הכנסות נוספות נבעו מכמה מקורות: נדרים ותרומות לקופת החברה; מגביות שנערכו בבתיים ובבתי הכנסת בימי חול, בשבתות ובחגים, וגם בבתי הקברות בעת אבל;⁴⁷ וכן קנסות שהוטלו על חברים שלא קיימו את חובתם או עברו על אחת ההסכמות.⁴⁸ מקובל היה על חברי החברה ואף על מי שאינם חברים בה להוריש סכומי כסף, תפצים או כלים לטובת החברות הקהיליות. אף היה נפוץ הקדש ממון לקרן קיימת, שפירותיה נועדו למימון הפעילות הקבועה של החברה.⁴⁹ נכסי הקדש של החברה, דוגמת מבנים וקרקעות שנתקבלו בירושה או נרכשו כהשקעה, הושכרו. בשעת הצורך ניתן היה למוכרם כדי לממן צרכים חשובים. החברה אף הלוותה כספים בריבית ('בהכשר') ליחידים ולקהל.⁵⁰ מקור הכנסה נוסף היה תשלומים של בעלי היכולת תמורת השירות שקיבלו מן החברות – שמירה על

46 תרומה קבועה של פארה מדי שבוע בשבוע בחברת גמילות חסדים של גילדת הקאיקגיס, נזכרת אצל רופא (לעיל, הערה 5), עמ' תרכג; בהסכמות שבכתב יד 3142 (לעיל, הערה 9), 40 ע"ב, 49 ע"ב; ובהסכמה שבכתב יד 3149 (לעיל, הערה 9), 20 ע"א.

47 נהוג היה לידור בשבת לצרכים שונים. במגנסיה (Manisa) תוקנה בשנת ש"א הסכמה '...שבכל שנתה שיהיה יחייב לידור לחברה הוא העולים עמ'...' (ר' יוסף קארו, אבקת רזל, שאלוניקי תקנ"א, סי' רז, קלא ע"ב). המגביות בבית הכנסת נעשו ברשות פרנסי הקהל ותואמו עמם. מקור מן הרבע האחרון של המאה הטי"ז מספר, שבכל יום ויום הוצבו בבית הכנסת קופות למטרות שונות (שו"ת ר' אליהו ן' חיים [לעיל, הערה 37], סי' פד, קב ע"א; וראה גם: ר' אליהו הלוי, זקן אהרן, קושטא תצ"ד, סי' נה, מד ע"ב; ר' יעקב כולי, מעם לועז, שמות, קושטא תצ"ג, פרשת משפטים, רלה ע"ב; רופא, שם, עמ' תרכה-תרכח. תרומה לחברות פגעה ישירות בהכנסות של הקהל והיתה אחת הסיבות לרצון ההנהגה למנוע הקמת חברות נוספות, או לפחות למסד ולהגביל את גיוס הכספים על ידן. ראה לדוגמה הסכמת שאלוניקי משנת שמ"ה, בתוך: מלכו ואמארייליו (לעיל, הערה 32), עמ' לו-לט.

48 קנסות על העדרות נזכרים במקורות מן המאה הי"ח, ולעתים נקבע שיעורם לפי מצבו הכלכלי של החבר (כתב יד 3149, שם, 20 ע"א; כתב יד 3142, שם, 49 ע"ב; הסכמת ק"ק יחיאל [לעיל, הערה 19]; הסכמת חברת הקברים באומיר [גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 302]). היו גם קנסות של יחידים, לאו דווקא של חברים בחברה, על עצמם.

49 דוגמה לרשימת תרומות ראה: א"ש אמארייליו, 'חברת תלמוד תורה הגדול בשאלתיקי', ספונות, יג (תשל"א-תשל"ח), עמ' רפז-רצב; כתב יד 'סופס משטר ההקדש מהגביר כה"ר סי' שלמה די ג'אביס בעל המצוה' (אומיר תפ"ו). ב'סופס משטר ההקדש מהגביר כה"ר סי' דניאל די ג'אביס ז"ל' (אומיר תקי"ט) מפורטת מתנת המקדיש וההתחייבויות של החברה כלפיו בתמורה להקדש זה (ראה לעיל, סוף הערה 24).

50 עדות מתירה (Tire) מאמצע המאה הי"ז מספרת על הנוהג להלוות את כספי ההקדש של החברות ליחיד הקהל, ועל המשבר שנוצר כאשר חזלו לפרוע את הלוואות. מדי שנה בשנה, 'בהגיע תור פרעון הריחח מתקצצין המרביץ תורה ואנשי המעמד וגוברי החברות י"א (-ישמרם אלוהים) וגוברים הריחוח...' (שיירי כנסת הגדולה [לעיל, הערה 33], י"ד, סי' א, א ע"א = בעי חיי [לעיל, הערה 38], י"ד, סי' קפב, קפד).

החולה, אספקת ארוח, תכריכים וקבורה, או שירות מיוחד, כמו ליקוט עצמות המת ואריותן לשם משלוח לקבורה בארץ ישראל.

הקהל נהג לתמוך בחברות שעסקו במתן שירותים יסודיים לקבורה ותלמוד תורה, ונטל לשם כך מכספי מס הגאבילה על מוצרי מזון וסחורות.⁵¹ סיועו של הקהל מלמד על ההכרה בתפקידה החשוב של החברה ועל אחריותו הבסיסית של הקהל למתן שירותים אלה.

1. החברה ופעולותיה

לפעילותה של החברה היו שני פנים: האחד במימוש התחייבותה כלפי הציבור, כל אחת בהתאם לטיבה – לווייה, קבורה, ביקור חולים, השאת יתומות ועוד; והאחר כלפי פנים – בכינוסי החברים. החברים הפשוטים נדרשו לציית לתקנות החברה ולהתייצב למשמרת שנקבעה להם, בהתאם להנחיות הגבאי התורן או השמש. חשיבות רבה נודעה לקונפורמיות ולצייות, וראשי החברות הקפידו שהיחידים ימלאו את חובתם. כל חריגה טופלה מיידית. כמידה שנבצר מן החבר למלא את תפקידו, למשל בגלל נסיעה, מחלה או אבלות, היה עליו להודיע על כך, לדאוג למחליף או לשלם כופר לשכירת חבר אחר. אדם שסירב להתייצב הוזהר, ואם עמד במריו הוכרו עבריו, נשפט בידי הממונים ונענש. בהסכמות של החברות נאסר שיתוף זרים בפעילויותיהן, ונעשה ניסיון ליצור מעטה של חשאיות על מפגשי החברות.⁵²

שעת המבחן של החברה היתה בעתות חירום, כמו מגיפה או שריפה. אז היה צורך לגייס את מירב המשאבים, בכוח אדם ובממון, כדי לעמוד בדרישת ציבור הנוקקים לשירותיה. בין הפעולות שנקטו לשם כך היה איחוד זמני של החברות שעסקו במתן שירותים דומים.⁵³ לשם הדגמה נתאר 'תורנות' של חברים בחברת ביקור חולים. לשירותיה הטובים של חברה זו נזקק כמעט כל יחיד בקהל בשלב זה או אחר של חייו, ללא קשר למעמדו הכלכלי. חסרי היכולת נהנו מהם חינם אין כסף, ואילו בעלי האמצעים שילמו עבור השירות. עבריינים שהיו בחרם או ילדים לא היו זכאים לכך כלל.⁵⁴ רבים היו בודדים וערירים, או שהושארו בגפם מאימת החולי. בני משפחה או שכנים פנו לאנשי החברה בבקשת סיוע ואלה אמנם

51 פרנסת החברה מוטלת על הקהל' (שו"ת ר' יום טוב צהלון, ויניציה תנ"ד, סי' רית, קעא ע"ד). על הגאבילה כמקור למימון החברות ראה: תורת חיים (לעיל, הערה 6), ג, סי' קב, קמו ע"ג; בהסכמות שאלוניקי, אצל אמארייליו (לעיל, הערה 49), עמ' רפז-רפז; מלכו ואמארייליו (לעיל, הערה 32), עמ' נ-ס.

52 ראה למשל: גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 316. התיאור שלהלן מבוסס בעיקר על התעודות שנשתמרו בכתבי יד (ראה לעיל, הערות 9, 24, 33, 39); ר' יעקב כולי, מעם לועז, בראשית, קושטא ת"ץ, פרשת וירא, צז ע"ב; תנ"ל, שמות (לעיל, הערה 47), פרשת משפטים, רלה ע"א. הכנת רשימת ה'תורנים' מתוארת בהסכמות חברת ביקור חולים באומיר (גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 316-317).

53 בעת מגיפה מחייבות ההסכמות של החברות באומיר איחוד של חברות הקברים, הלווייה, והריציה וביקור חולים ופתיחת מטבח משותף, ומפרטות את הסידורים הכספיים שנעשו לשם כך (גלאנטה, שם, עמ' 302-303, 306-307).

54 בכלל זה מי שלא שילמו את מסיחם (שפת הי"ם [לעיל, הערה 10], ח"מ, סי' ת, קטו ע"ב-ע"ד).

הגישו עזרה. ימים אחדים קודם המועד הודיע השמש לחבר שהגיע תורו לשרת, והורה לו להיכן עליו להגיע. לרוב יצאו החברים בזוגות או בשלושות לקיים המצווה. בעת מגיפה קיבלו החברים הוראות מיוחדות מראשי החברה, כדי לצמצם את סכנת ההידבקות והעברת המחלה לבני משפחותיהם.⁵⁵ במידת הצורך הביאו עמם רופא כדי שיעמוד על מצב החולה וירשום לו את התרופות הנחוצות, שלעתים לא היו אלא מיני סירופים מתוקים. אם היה החולה מחוסר אמצעים, צייד אותם גזבר החברה בקפה, בטבק, בנרות, בפחמים ובמזון מבושל (עוף נחשב מכריא במיוחד), לחולה וגם לחברים עצמם. דומה שהצד המורלי-הפסיכולוגי בעבודתם היה חשוב יותר מן הצד הרפואי, בפרט נוכח הידוע לנו על רמת הטיפול התרופתי באותם ימים. החברים שוחחו עם החולה, ובעיקר עודדוהו וניחמוהו. לפי האמונה המקובלת, נוטל המבקר אחד משישים מן החולי, ובריבוי המבקרים והביקורים היה כדי לסייע בהחלמתו.⁵⁶ אם היה האיש נוטה למות אמרו עמו וידי וקריאת שמע,⁵⁷ ולעתים היו עדים לצוואתו. כך העבירו החברים עם החולה את הלילה בתפילה, בשיחה או בינם לבין עצמם, אגב שתיית 'מים שרופים', לגימת קפה ועישון. הסכמות החברה שמו סייגים לכיבוד המתה בבית החולה ואסרו קבלת מתנות מבני משפחתו, כדי למנוע משוא פנים ואפליה בטיפול.⁵⁸

מילוי התפקיד (ויהא זה רחיצת המת, כריית הקבר, ישיבה אצל חולים וגוססים) לא היה בהכרח עיסוק עגום ומשמים. פרט לשיחות מצאו החברים פורקן בשתיית משקאות חריפים, בהתבדחות מקפריית ובניבולי פה. אנשי חברת הקברים, דרך משל, נהגו לחזק את לבם בשתיית 'מים שרופים' השכם בכוקר, קודם יציאתם לחפירת הקבר, ולסעוד יחד בשוכם מבית הקברות. הסכמות רבות ניסו למנוע נהגים אלה, או לפחות להגבילם ולצמצמם, אך כנראה ללא הצלחה.⁵⁹

כל אחד מהחברים ידע שחברותו היא ערבון לכך שלא יופקר לתהפוכות הגורל, ובשעת הצורך יוכל להסתייע בחבריו. החברות חרטו אמנם על דגלן אידיאל של עשיית צדקה וחסד לכל, אך נטו להעדיף את חבריהן, בבחינת 'עני עירך קודמים'. בין דרכי הסיוע הנפוצות היו מתן הלוואות בריבית נוחה מקופת החברה למי שנקלעו לקשיים כלכליים, הענקת נדוניה לבנות של החברים, ועוד.⁶⁰ דאגת החברים לעמיתיהם לא באה לידי ביטוי רק בהיותם בחיים:

55 הסכמות חברת ביקור חולים באומיר (גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 314-315).

56 הסכמת חברת ביקור חולים, קישטא תקי"ז (כתב יד 3142 [לעיל, הערה 9], עמ' 49 ע"ב). וראה עוד להלן.

57 תפילות אלה ואחרות המיועדות להזדמנות זו מופיעות בספר בקורים לר' חזקיה בשאן, ויניציה תס"ה (וראה להלן, הערה 97).

58 הסכמות חברת ביקור חולים באומיר (גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 310-311).

59 פרנסי חברת ביקור חולים באומיר אף קבעו מה וכמה יוכלו החברים לשחות במהלך המשמרת (גלאנטה, שם, עמ' 311); ודומה לזה בהסכמת רחצי המתים בבאלאט שבאסטנבול (כתב יד 3149 [לעיל, הערה 9], עמ' 20 ע"ב).

60 על סיוע בהשאת קרובות ראה לדוגמה בהסכמות חברת הלוויה באומיר (גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 305), ובהסכמות חברת ביקור חולים (שם, עמ' 315). הריבית על הלוואות לחברים נזקקים הוגבלה לעשרה אחוזים (שם, עמ' 316).

כאשר נפטר אחד מהם היו כולם מחויבים לסגור את עסקיהם ולהשתתף בלווייתו. במהלך ימי האבל באו לנחם את בני המשפחה האבלים ודאגו ללימוד ולהדלקת נר לזכר המת. במועדים קבועים בשנה נערכה 'השכבה' לבני החברה שנפטרו, ומיוחדים שבהם אף זכו שביום פטירתם יערך לימוד מיוחד. נוהג זה הועיל לחיזוק תחושת המשכיות והשייכות של החברים החיים.⁶¹

ז. הווי החברה

רצונו של היחיד בבילוי חברתי, שאינו תפילה או לימוד, לא בא על סיפוקו בחוג המשפחה, ואף קשרים עם מוסלמים ונוצרים היו מוגבלים בעיקר לשעות העבודה ולצורכי הקיום. נטילת חלק בפעילותה של חברה כלשהי, ש"חי חברת' היו מטרה משנית שלה, היתה מוצא לגיטימי להגשמת רצון זה.⁶² אכילה ושתייה בצוותא הוכשרו בנימוק של 'סעודת מצווה' מסוג זה או אחר, וישיבה משותפת אל תוך הלילה אגב שתיית קפה ועישון קיבלה הכשר באמתלא של לימוד תורה ואמידת תיקונים.

הווי החברה בא לידי ביטוי בשני מישורים: במפגשים הסגורים של בני החברה ובפעילותה, ובאירועים בהשתתפות הקהל כולו. בית הכנסת היה הזירה העיקרית להתרחשויות מן הסוג האחרון, בעיקר במהלך התפילות בשבתות ובתגים (וכנראה גם בהתכנסויות לשם ניהול ענייני הקהל). אנשי החברה היו משתדלים להפגין את אחדותם ואת ייחודם לעיני כל, וכאשר נתקיימו בקהל כמה חברות, היתה תחרות ביניהן. תחרות זו התבטאה במספר הכיבודים שבהם זכו אנשי החברה ובטיבם, ואף בגובה התרומות שעליהן הכריזו החברים לכבוד חברתם או קהולם. על רקע זה יש לראות את נוהגן של החברות להקדיש תשמישי קדושה לבית הכנסת הקהלי. תפצים אלה העידו על עושרה וחוסנה של החברה ועל אדיקות חבריה. בעת מחלוקת בין החברה לקהל, ובעיקר בעת פילוג ופרישה, התעוררו שאלות ביחס לבעלות עליהם.⁶³

61 ראה הסכמת חברת ביקור חולים באומיר, סעיפים כא-כב (גלאנטה, שם, עמ' 316).

62 העובדה שהיסוד הדתי בחברות שימש כסות לבילוי חברתי אינה תגלית של החוקר בן זמננו. רעיון זה מצוין במפורש ר' מיכאל יעקב ישראל (שנות ימיו, א, אומיר תרט"ו, דרוש א לשבת הלבשה, נו ע"ב). בהקשר זה ראה את דבריו של הורוביץ ביחס לבילויים ליליים ולמגמה לתקן את אופיים העממי של לילות המשמרה באיטליה: א' הורוביץ, 'משמרות לילה במסורת היהודית: בין תרבות עממית לדת רשמית', התרבות העממית, בעריכת ב"ז קדר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 209-223; E. Horowitz, 'Coffee, Coffeehouses, and the Nocturnal Rituals of Early Modern Jewry', *AJS Review*, XIV (1989), pp. 17-46; idem, 'The Eve of the Circumcision: A Chapter of the History of Jewish Nightlife', *Essential Papers on Jewish Culture in Renaissance and Baroque Italy*, ed. D. Ruderman, New York 1992, pp. 554-588

63 ש"ת ר' יחיאל באסן (לעיל, הערה 21), סי' ב, א ע"ד, ב ע"ג; ש"ת ר' מאיר די בוטון (לעיל, הערה 37), סי' יט, לד ע"ב; ר' משה אמאריילי, דבר משה, א, שאלוניקי תק"ב, י"ד, סי' מ, עא ע"ג-ע"ד. בשנת שמי"ב נשא ר' שמאל יפה דרשה לכבוד תרומת ספר תורה של חברה לאחד מבתי הכנסת בבירה (ר' שמאל יפה אשכנזי, יפה עינים, ויניציה שצ"א, קפת ע"ב). הקדשות של חברות נזכרים גם בשירים שהושרו לכבודם בבתי הכנסת.

מדי שבת בשבתו נהגו החברים להתכנס אחר התפילה ללימוד בצוותא. לימוד זה היה מעוגן בתקנות החברות והשתתפו החברים בו היתה חובה.⁶⁴ בסיום הלימוד, הקרוי 'טאנדה', נתכבדו באכילת מיני מזונות וביציים קשות ובשתיית ראקי.⁶⁵ חברות מסוימות גם ערכו משמרות במועדים קבועים, למשל בערב ראש חודש, ואירועים אלה היו סגורים למי שלא היו מבני החברה.⁶⁶ יש להניח שספרי התיקונים הרבים שנדפסו במאה הי"ח נועדו לשימושן של החברות כולן, ולא וזקא לצורך חברות הלימוד.

חול המועד פסח וחול המועד סוכות היו ציוני זמן חשובים בחיי החברה. בימים אלה, שבהם היו רבים בטלים ממלאכה, נתכנסו בני החברה ומנהיגיה לדון בענייניה השוטפים, במצבה הכספי ובצרכיה. הסכמות חדשות תוקנו או אושרו, הושבעו חברים חדשים ונבחרו בעלי תפקידים. ביום שמחת תורה עשו 'מי שכרך' מיוחד בעבור המתמנים החדשים, והחזנים שוררו שירים לכבוד החברה וראשיה.⁶⁷ אחד מימי חול המועד נבחר לשם תגיגה כללית, והחברים ובני משפחותיהם יצאו לחיק הטבע או התכנסו בביתו של אחד מבני החברה לשמוח ולסעוד יחדיו.⁶⁸ לסעודות משותפות אלה היתה משמעות עמוקה לחיזוק הקשר בין החברים, יותר ממה שאנו נוטים לייחס לכך בימינו. במפגשים מסוג זה נוצרו קשרים הדוקים ביניהם עד כדי קשרי נישואין, ובספרות השו"ת מובאים מספר מקרים של קידושין בעייתיים על רקע אכילה ושתייה בצוותא.⁶⁹ יום חשוב נוסף היה יום הזיכרון למייסד החברה, שכלל תפילה משותפת, לימוד, דרשה ועלייה לקברו.⁷⁰

64 ראה על כך בהרחבה להלן. הפעילות הדינית התמצתה למעשה בתפילה ובלמוד המשותף, שחשיבותם מודגשת בהסכמות.

65 משמעותה המילולית של המלה 'טאנדה' היא 'כתור שלהם', ונראה שבשלב מסוים שחו כל החברים מאתו גביע. ראה: J. Nehama, *Dictionnaire du Judéo-Espagnol*, Madrid 1977, p. 540. י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, א. ירושלים תשכ"ג, עמ' 13; מלכו (לעיל, הערה 18), עמ' 45. על הטאנדה ראה גם בהסכמת ק"ק יחיאל (לעיל, הערה 19).

66 גלאנטה (לעיל, הערה 5), סעיף כה, עמ' 316.

67 'שיר נאה לכבוד החברה של גמילות חסדים...' ודומיו נשתמרו בכתב יד נעים ומירות (לעיל, הערה 41), 44 ע"א, 105 ע"א. הפייטן מהלל את ראשי החברה ואת החברים על אדיקותם ופעולותיהם. שיר לכבוד חברת תלמוד תורה נשתמר גם בכתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי 421⁸ (ח' אבנארי, 'הלחנים בקרבן שירים מיוחד', ספונות, יג [תשל"א-תשל"ח]: ספר יז, ג), עמ' קצט, והערה 3).

68 על ימי התג של הגילדות העות'מאניות ראה: G. Baer, 'The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds', *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), pp. 47-48.

69 שו"ת ר' אברהם די בוטון, לחם רב, אומיר ת"כ, סי' כב, יב ע"ג - ר' יוסף ך עזרא, שאלות ותשובות, ירושלים תשמ"ט, סי' א, עמ' לג; ר' יעקב קשטרו, אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג, סי' קב, קנג ע"א; ר' יום טוב צהלוך, שאלות ותשובות החדשות, א. ירושלים תש"ם, סי' נב, קט ע"ב; ר' משה בנבנשת, פני משה, ג. קרשטא תע"ט, סי' נב, פט ע"ד; תשובות ר' יוסף מלייריא, ירושלים תשמ"ח, סי' נג, רפט; שני המאורות הגדולים (לעיל, הערה 37), סי' כד, נא ע"א; בית דוד (לעיל, הערה 21), א. אר"ח, סי' לא, ח ע"ד-ט ע"א.

70 דרשה שנישאה בחברת היתומות באסתנבל בשנת ת"ט נשתמרה בכתב יד דרשות ר' ישעיה מטראני

מעבר לפעילויות הרשמיות היו מפגשים וביקורים הודיים בשבתות ובימים טובים, כימי חג רשמיים של המדינה העות'מאנית ובעתות שמחה ואל. כימות החול היו ראשי החברה והחברים באים אל בית החבר להביע את אהוליהם או את תנחומיהם, והביאו לו מתנות בהתאם למעמדו ולחשיבות האירוע. תקנות החברות מאזמיר קבעו מי יבקר את בעלי השמחה ומתי, אלו מתנות יגישו לו ואיזה כיבוד יקבלו.⁷¹ בשבתות ובחגים שבהם היתה לאחד החברים שמחה, ליוו רבים את חתן השמחה מביתו לבית הכנסת. החתן וידידיו זכו בכיבודים שונים, ואם היו בקהל חפצי קודש שלהם (ספר תורה, רימונים או פרוכות), נעשה בהם שימוש. חברים מקהלים אחרים הגיעו במהלך התפילה ועלו לתורה כדי לכבדו, מעשה שהיה לצנינים בעיני מקצת הפוסקים.⁷² העלויות לתורה לוו כמובן בפסיקת צדקות ובזמרת פיוטים מעניין היום. אחר התפילה נתכבדו האורחים באכילה ובשתייה. למרות השוויוניות שאפיינה אותה, נשמר בחברה יחס מיוחד כלפי הנכבדים, וראשיה הקפידו על חלוקת הכיבודים 'לגדול לפי גדלו ולקטן לפי קטנו'.⁷³

ח. החברה והקהל

הקהלים היהודיים בערים הגדולות של האימפריה במאה הי"ח היו גופים מורכבים ולא בהכרח הומוגניים. החברה היתה קבוצת משנה מגובשת בתוך הקהל הואיל ודרשה מתבריה נאמנות וציזות מוחלטת והקפידה על אחדותה. העובדה שהיה ביכולתה להציע לאנשיה שירותים דתיים, תמיכה ואינטראקציה חברתית, עשתה אותה תחליף אפשרי לקהל, שהחזיק קודם לכן במונופול על תחומים אלה. חברות רבות מנו עשרות חברים, וברור שלקבוצה מעין זו היה משקל ניכר בקהל עירוני, שמנה בממוצע כמאה משפחות או מעט יותר.⁷⁴ ביטי מוחשי למעמדן של

71 ניו יורק, בית המדרש לרבנים, אדלר 1529, 0263, Mic. 1529, סרט 35299 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים, ירושלים, רנב ע"א. ראה גם דרשת ר' מייחס בכ"ר שמואל, פרי האדמה, ד, שאלוניקי תקכ"ג, קיב ע"ב. הסכמת חברת הקברים באומיר מתארת כמה ממנהגי החברים ביום פטירת ר' יוסף איסקאפה, הנחשב מייסדה (גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 303). ייתכן שהחברות הושפעו מנהגן של הגילדות העות'מאניות לחגוג ימי זיכרון לפטורניהן הבדיניים.

72 ראה בתקנות החברות מאזמיר (גלאנטה, שם, עמ' 300-301, 308, 316) ועוד.

73 הגעת החברים אל בית בעל השמחה מתוארת בשו"ת ר' יום טוב צהלוך החדשות (לעיל, הערה 6), ב, סי' קלה, סט ע"א. הגעת מתפללים מקהלים אחרים במהלך התפילה לא היתה לרוחם של הפוסקים (ר' חיים פאלאגאי, חקקי לב, א, שאלוניקי ת"ר, אר"ח, סי' ו, ה ע"ד).

74 גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 300.

75 בערים הגדולות. מספרי חברים נזכרים במקורות הבאים: בית דוד (לעיל, הערה 21), א, אר"ח, סי' קנא, קה ע"א (שלושים כמספר מומלך); ר' יוסף שמואל מודיאנו, ראש משביר, א, שאלוניקי תקפ"א, אר"ח, סי' ה, ו ע"ג (שלושים-ארבעים); שו"ת ר' משה גאלנטי, ויניציה שס"ז, סי' קכב, סד ע"ד-סה ע"א - אהלי יעקב (לעיל, הערה 69), סי' קב, קנג ע"א (למעלה מחמישים); ר' רפאל מילדולה, מים רבים, אמטרדם תצ"ז, ב, יו"ד, סי' סה, ס ע"ג (שישים). בדפי פנקס חברת הקברים של קהילת אומיר ברבע האחרון של המאה הי"ח נשתמרו חתימות של שישים, שמנים ואף מאה חברים. לעומת חברות אלה התאפיינו חברות הלימוד במספר זעום של חברים.

החברות הקהיליות ניתן היה למצוא בחיי בית הכנסת. כבר הזכרנו לעיל את חפצי ההקדש של החברה ויחידיה הנמצאים בשימוש הציבורי. בעת מחלוקת או פרישה היתה החברה מחזירה אותם לרשותה ולא תמיד בדרכי ישר. אנשי החברה תרמו כנראה בשם החברה לקהל, לבית הכנסת ולחוננים, ואלה העתירו עליהם ברכות.⁷⁵ בק"ק איטליה בשאלוניקי נהגו במאות הי"ז והי"ח למנות חתני תורה מתברת הקברים ומן הקהל לסרוגין.⁷⁶ לכידותן הרבה עשתה את החברות למוקד כוח, שיצר איום מתמיד על ההנהגה הממוסדת. עם זאת הטילו תקנות החברה מגבלות על מעורבות החברים בפולמוסים של הקהל. אנשים שנדחו מסיבות שונות מן החוג המנהיג יכלו כאמור למצוא בחברות מקום להתגדר בו.⁷⁷ בין החברות בלטה חברת הקברים כבעלת עוצמה רבה במיוחד, וכמי שמוגלת לעמוד איתן מול הכרעות הקהל. הקברים היו קבוצת לחץ. את תמיכתה ניתן היה לקנות לטובת צד זה או אחר, והיו מקרים שבהם עשה אופוזיציונר שימוש בחברה זו נגד בעלי ריבו בהנהגת הקהל.⁷⁸ חברות גדולות, עשירות וחזקות היו אפוא מוקדים של כוח סוציו-פוליטי בקהל,⁷⁹ ועוררו את חששה של ההנהגה הקהילית הממוסדת מפני אבדן סמכות. עם זאת היה לקהל עניין בקיום החברות, כי הן פטרו אותו מן החובה לספק שירותים חיוניים שונים, סייעו בשמירה על הנורמות והפחיתו את המתחים הבין-מעמדיים בקהל. העתודות הכספיות של החברות היו מקור אשראי זמין ונוח בעבור הקהל, שנוקק להן יותר ויותר. החברה מצדה נזקקה לקהל משום שנעזרה בכוח הכפייה שלו כלפי עבריינים, קיבלה ממנו תמיכה כספית שוטפת, ונהנתה מן הלגיטימציה שהעניקו לה ראשי הקהל, ובפרט מרביץ התורה או רבני העיר. המתח בין גופים אלה ניכר לאורך כל התקופה הנדונה: ההנהגה לא השלימה לחלוטין עם המצב, אך לא היתה מסוגלת או לא רצתה לחסל את החברה מכל וכל.⁸⁰ מתח זה היה קיים גם בקהילות

75 השירים לכבוד החברה וראשיה מלמדים על אחת מהדרכים שבהן גמל החזן לראשי החברה.

76 נאמן שמאל (לעיל, הערה 17), סי' צו, קכב ע"א.

77 כ"ץ (לעיל, הערה 15), עמ' 193-194.

78 שו"ת ר' אשטרוק ו' שאנגי (לעיל, הערה 16), סי' ו, עמ' 71; שו"ת ר' חיאל באסן (לעיל, הערה 21), סי' כב, יד ע"א; שו"ת ר' מאיר די בוטון (לעיל, הערה 37), סי' יט, לד ע"ב; פני משה (לעיל, הערה 69), ג, סי' נב, פט ע"ד; בני משה (לעיל, הערה 30), סי' א, א ע"א. דברים מפורשים וחמורים בעניין זה אומר ר' יוסף דוד משאלוניקי בראשית המאה הי"ח: "...כי ידוע הוא בעריה (=בעונותינו הרבים) כי חברת הקברים בעירנו בשביל אכילה ושתייה יעשו כמה עוליות..." (בית דוד (לעיל, הערה 21), א, א"ת, סי' לא, ט ע"א. וראה גם: ר' יוסף דוד, בית דוד, ב, שאלוניקי תק"ז, ח"מ, סי' סד, סא ע"א. אחת מהסכמות חברת ביקור חולים באומיר אסרה כל התערבות של החברה או של יחידיה במחלוקות הקהל (ר' רפאל יוסף חזן, חקרי לב, ח"מ, א, שאלוניקי תקע"ו, סי' קטו, קעג ע"ב).

79 חברות הקברים היו בעלות העוצמה הרבה ביותר בין החברות הקהיליות, וכך היה גם באירופה (ראה: כ"ץ (לעיל, הערה 15), עמ' 184-185).

80 היו מקרים שבהם התממשו חששות אלה. כך, דרך משל, בשנת ש"ה פרשו למעלה מחמישים חברים מק"ק ספרדים בקהיר ויסדו בית כנסת/קהל נפרד (שו"ת ר' משה גלאנטי (לעיל, הערה 74), סי' יז, ח ע"ב; אהלי יעקב (לעיל, הערה 69), סי' קב, קנג ע"א). על מאורע זה ראה גם: ל' בורנשטיין-מקובצקי, 'הקהילה ומוסדותיה', תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, בעריכת י"מ לנדא, ירושלים תשמ"ז, עמ' 192-194.

ישראל מחוץ לתחומי האימפריה, וניכר גם בין הגילדות והחברות הנוצריות למסד הכנסייתי ולשלטונות הערים, שניסו להכפיף את החברות למרותם.⁸¹ בשליש השני של המאה הט"ז עדיין ניסו פרנסי הקהלים למנוע הקמת חברות מכל וכל, ובספרות נשתמרו כמה וכמה הסכמות בעניין זה. רק לאחר זמן ומתוך מאבקים הותרה הקמת חברות, תוך הקפדה על אמצעי פיקוח נאותים.⁸² ריבוי החברות בשלהי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז היה כרוך בתחרות, שהגיעה לעתים עד כדי מאבקים אלימים ופניות לשלטונות. מצב זה גרם ועזועים בקהלים, והם נדרשו להשיב את השלום על כנו.⁸³ התחרות והאיום על ההנהגה הביאו את ראשי קהילות שאלוניקי לתקן הסכמה, שאסרה יצירת בריתות בין קהלים או בין קבוצות וחברות בתוכם.⁸⁴

ראשי הקהל ועמם מרביץ התורה פיקחו על הנעשה בחברות באמצעים שונים: הסכמתם נדרשה לייסוד חברה ולאישור הסכמותיה, והם היו מעורבים במינוי בעלי התפקידים שבה. המימון שהזרים הקהל לצורך פעילות החברה (ראה לעיל) היה יכול לשמש אמצעי לחץ נוסף בשעת הצורך. ייתכן שלקהל היתה זכות וטו עקרונית לאסור על הקמת חברה, או לחילופין להורות על פירוקה.⁸⁵ החברה מופיעה כישות עצמאית בעת קבלת הכרעות עקרוניות ובתיקון

81 במיוחד באיטליה: R. Jütte, *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*, Cambridge 1994, p. 116. באימפריה העות'מאנית שרר יחס של השלמה ושיתוף פעולה בין השלטון העירוני לגילדות, על אף זיקתן לטריאקא, הואיל והן מילאו תפקיד חשוב בשיטור, בגביית המס ובחיים הכלכליים (בר [לעיל, הערה 68], עמ' 48; בניגוד לדעת גיב ובואן; H.A.R. Gibb & H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, Oxford 1957³, p. 290).

82 הזיזן בדרישת ראשי הקהלים הספרדיים בבירה שהיחידים הספרדים יצאו מחברת טבריה מדגים יפה את השינוי שחל בעמדת ההנהגה. העותרים ציטטו את הסכמת הקהלים הספרדיים: 'שלא יורשה שום אחד מאנשי הספרדים יצ"ו לחבר חברות אפילו לדבר מצוה בלתי רשות חכמי הקהלות... אבל נכנעו ללחץ ההמון, הציעו חברה חלופית נפרדת, ולא התעקשו על קיומה הדוקני של ההסכמה הקדומה (שו"ת ר' שלמה הכהן [לעיל, הערה 20], ב, סי' פב, גא ע"ד = מים עמוקים [לעיל, הערה 6], ספירה שניה, סי' נח, צד ע"א; שם, סי' עא, קיט ע"ד). בין הסכמות קהל שלום בשאלוניקי היתה במאה הט"ז: 'הסכמה אחת שלא להפרד מתוך הקהל לעשות חברה אפילו משני אנשים מלבד חברת הקהל שהי"א] חברת הקברים...' (שו"ת ר' שמואל די מדינה, י"ד [לעיל, הערה 6], סי' קנב, צח ע"ד). על האיסור להתאגד ראה לעיל; וכן: י' הקר, 'יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז - קהילה וחברה, מדרשת ספרד, בעריכת ח' בינארט, ירושלים תשנ"ד, עמ' 468. תביעה לביטול כל חברה שהיא עוד מרעלית בשליש הראשון של המאה הי"ז (שו"ת ר' יום טוב צהלון החודשות, ב [לעיל, הערה 6], סי' רד, קפה ע"ב).

83 ראה למשל את הפרשה שנגולה בשו"ת ר' שלמה הכהן, ד, שאלוניקי ת"צ, סי' לה, נה ע"א-ע"ב. החברה החדשה עירבה במחלוקת את השלטונות הצליחה לכפות על ההנהגה הנבחרת לבטל את החברה הקדומה. זו פנתה לגורם יחדי חיצוני כדי להשיבה למעמדה הקודם.

84 הסכמת שאלוניקי משנת שע"ו, בתוך: מלכו ואמארייליו (לעיל, הערה 32), עמ' 1-גא.

85 ראה לדוגמה אישור הסכמת החברה: תורת חיים (לעיל, הערה 6), ג, סי' כד, מ ע"ב = שו"ת אשטרוק ו' שאנגי (לעיל, הערה 16), סי' ד, עמ' 58; שם, סי' ג, עמ' 99. לכמה מהסכמות החברות האסתטנבוליות שהובאו לעיל צורף אישור ('אשרתא') של בית הדין בעיר. בהסכמותיהן של חברות נזכר לעתים שהן נעשו 'על דעת חכמי קושטא ושאלוניקי'. לא ברור מה משמעותן של ביטוי זה -

הסכמות הקהל, והיא שותפה בעריכת המס. 86 ראשיה אף דרשו אוטונומיה שיפוטית, לפחות בכל הנוגע לסכסוכים בין החברים. 87

בהדרגה נוצר איוון מסוים בין דרישות החברה להשתתף ולהשפיע בחיי הקהל לבין רצונה של ההנהגה לשמור על עליונות ולהבטיח ניהול תקין של ענייני הציבור. 88 המודוס ויוונדי הופר מדי פעם בפעם בידי יחידים אינטרסנטים, ואז היו מתעוררים בלהט כל המעורבים בדבר. מכל מקום, הקהל הוסיף לעמוד בתוקף על הגבלת מספר החברות ועל מניעת איחוד חברות, כדי שלא ייווצר גוף גדול וחזק מדי. בשנת ש"ה אירעה באחת מערי הבלקן הדרומי מחלוקת גדולה וכמה מגדולי הפוסקים נדרשו אליה. מקרה זה, המתואר בפרוטרוט בכמה מקורות, חושף בפנינו צד בלתי מוכר של היחסים בין החברות לבין הקהל, ובין החברות לבין עצמן, ושל מקום היחיד במאבקים הללו.

בעיר היו שלושה קהלים, ואחת מהסכמותיהם אסרה 'שום קשר וחיבור ולעשות כתות ולהעזר נגד יחיד או רבים...'. עם הזמן התארגנה קבוצת אנשים: 'זלמען הסתיר פנייתם וכוננתם הרעה שמו להם ראש אחד באמור זה ילמדנו ויודיענו מדי יום יום חוקי האלהים ואת תורותיו בבית אחד מיוחד למדרש דרוש דרש להם...'. ראשי הציבור הוכיחו אותם על ההתארגנות הבלתי חוקית, והסכימו מחדש 'כי כל איש או אנשים אשר יתחברו לעשות עוד כזאת חברה או אגודה או לעשות מדרש מחדש יהיה מנודה ומחרם...'. נוכח ההסכמה התמורה התפרקה חברה זו. אחר זמן שוב קמו יחידים 'לעשות תנאי מידי חדש בחדשו לחכם אחד דורש במדרש הקובע'. ממוני העיר שלחו לתפוס את כתב ההתחייבות וקרעוהו, אך בכך לא הסתיים העניין. בין היחידים הללו היו 'פרנסים וחברים משתי חברות מבקרי תולים ק"ק וילכו וידברו איש את רעהו ויאמרו הנה זאת העיר בתוכה שלשה חברות קדושות מבקרי תולים אחד לכל קהל לכה נתחברה והיינו חברה אחת ומי יערב את לבו לאמר לא נכון לעשות כן...'. בהכירים בבעייתיות שבמעשה הם ניסחו הסכמה שהצדיקה את האיחוד בנימוקים פילנטרופיים: 'ובהסכמה הזאת חתמו בהחבא פרנסי החברות הנו אחר כך קראו לכל חברי חברתם אחד לאחד ויפתוהו בפיהם לאמר זאת עשינו לחיפק העיר לא זולת...'. 89

האם נזקקו לאישור מגבות, או אין זו אלא מליצה בעלמא. על החברה נאסר כמובן לפעול בניגוד להוראות הנהגת הקהל או רבני העיר.

86 חתימה בהסכמות: שו"ת ר' מאיר די בוטון (לעיל, הערה 37), סי' יט, לד ע"ב; שחתפת בעריכת המיסים: ר' אהרן הכהן פרחיא, פרח מטה אהרן, ב, אמשטרדם תס"ג, סי' קכא, קס ע"א. לא כל חברה הגיעה למעמד כזה, וברי שלא כך היה בכל מקום ובכל עת.

87 שו"ת ר' שלמה הכהן, ד (לעיל, הערה 83), סי' יח, כט ע"א. הסכמות דומות ראה: נאמן שמואל (לעיל, הערה 17), סי' צו, קכב ע"ב; גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 312; ובהסכמת ק"ק יחיאל (לעיל, הערה 19). בקהילות ערי איטליה היה המצב שונה, ובהן מילאה כנראה החברה פונקציה שיפוטית שבאופן רשמי נמנעה מן הקהילה (בנפיל [לעיל, הערה 28], עמ' 159-165; הרוביץ [לעיל, הערה 16], עמ' 308).

88 לחברת הקברים של קהל איטליה ישן בשאלוניקי היתה הסכמה קדומה בעניין זה, והכותב מוכיח 'שהחבר[ת] הזאת מעולם היתה לה יד ושם בתוך הקהל ליטול חלק בראש כל המינויים' (נאמן שמואל [לעיל, הערה 17], סי' צו, קכב ע"ג).

89 החברות טענו שהאיחוד נועד לכאורה לתת מענה לבעיית העדר רשות לטפל באורחים עניים שחלו.

כאשר נודע הדבר לממוני העיר הם הביעו חשש מתוצאות המעשה ודרשו לבדוק את ההסכמה: 'זאם הוא לתקנת הצבור יסכימו בה גם כן תב(י)רי החברה השלישית וגם אנחנו נסכים עמהם...'. מחזיק ההסכמה סירב למוסרה ואף קילל את החכם שגזר עליו לתיתה. החברים סירבו בתקיפות להישמע לממוני העיר:

...וחזרו ונשבצו ונתקשרו בקשר נאמן אמיץ לעמוד על נפשם בכל מאורם עד שפוך דם עליהם ולבלתי שוב מדרכם הרעה... ולא הטו און אדרבה נתקבצו שתי החברות יחד והלכו לבקר תולים ולמקומות אחרים אשר לא היה מיום היותם להודיע לכל כי אחדים המה ואיש את רעהו יעזור.

הפוסק נשאל 'אם יש כח ורשות ביד החברות לעשות שום קשר ותיקון נגד רצון יחידי ק"ק מרוב מגין ורוב בנין ונגד רצון הפרנסים אשר נקבו בשמות ונגד רצון החכם היותר גדול ומפורסם שבהם...'. 90 תיאור המעשה מבהיר עד כמה נחרצת היתה ההנהגה הקהילתית בשלילת התארגנות חדשה מכל סוג שהוא, ובה בעת נזהרה לנהוג באיפוק באנשי החברות, שהתנהגו בעזות ובביטחון עצמי אגב הפגנת סולידריות מרשימה.

במאה הי"ח כבר ניכר יפה הדו-קיום בין החברה לקהל. החברה נעשית שותפה בניהול ענייני הקהל והקהל מעורב בנעשה בחברה, עד כדי קביעת תקנות היסוד שלה. 91 באומיר תוקנו הסכמות שאסרו על החברים להתערב במחלוקות, וכך נטרלו את חששה של ההנהגה מפני הצטרפות של החברה, או של יחידים ממנה, כצד במחלוקת זו או אחרת. 92 החברות פעלו והשפיעו על המסגרת הקהילתית ועל הציבור היהודי בכללו באופנים מנוגדים, ליכוד וחיזוק מחד גיסא והחלישו מאידך גיסא. בדומה לחברות הנוצריות באירופה ולגילדות העות'מאניות, סיעו החברות, כורעו בלתי פורמלית של ההנהגה, להחלשת המתחים החברתיים בציבור היהודי ותרמו לשמירה על יציבות המבנה החברתי של הקהל. החברות לא התיימרו לחסל את בעיית העוני, אך העשייה הפילנטרופית הפזיזה את המתח בין המעמדות בחברה

90 תמונה הנימה הפייסנית שמשמיע ר' שלמה ך' חסון, וכן ר' אברהם הלוי משאלוניקי, הפונה אל 'ממוני הקהלות [ש]יהיו נוחים לרצות ולעבור על פשע ולמחול אשם כאשר ראוי לעשות לאנשים ישרים ברים ותמימים דכותיה' (שו"ת ר' יום טוב צהלון החדשות [לעיל, הערה 6], ב, סי' קצט, קעא ע"ב-קעד ע"א ובמקבילות, לעיל הערה 6). השווה לדברי ר' אהרן ששון, תורת אמת, ונציה שפ"ו, סי' קסד, קפא ע"ב-ע"ג. שאלה העוסקת בחברת הקברים בקהיר בראשית המאה הי"ז מדגימה גם היא את עוצמתה (אהלי יעקב [לעיל, הערה 69], סי' קב, קנג ע"א-ע"ב). מקרה של עימות חריף בין חכם זקן לראש הקברים נזכר בשאלה שנשאל כנראה ר' משה ך' שאנג'י, מחכמי אסתנבול באמצע המאה הי"ז. הקבר באשי זימן אליו את שליח הציבור ואת השמש כדי לארגן החרמה של החכם, שכינהו 'עם הארץ', ולהביא לגירושו מן הקהל (שו"ת ר' משה ך' שאנג'י, כתב יד סינסינטי 159, סרט 17140 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים, 85 ע"א).

91 מצב דברים זה מודגם יפה בהסכמת ק"ק יחיאל בשאלוניקי בשנת תקל"ז (לעיל, הערה 19). השיתוף התבטא באופנים שונים. באומיר היה נהוג ידמי שהוא גובר בק"ק בשנה זו, לשנה הבאה אחריו יהיה גובר מהח"ק (מהחברה קדושה) ובק"ק יב"ץ (ובקהל קדוש יראו בנחמת ציון) ישימו גובר מחדש ואותו גובר חדש יהיה לשנה האחרת גובר מהח"ק... (גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 315).

היהודית. במתן סיוע לציבור הרחב, לא דווקא לבני החברה או הקהל, חזקה אמנם הסולידריות הכלל יהודית, אך בעצם קיומן של חברות משותפות לבני קהלים שונים היה כדי לרופף את חזקה של היחיד לקהלו⁹³ ולעודד מגמות ריכוזיות ומיזוג חברתי בין-קהלי.

ט. עולמם הרוחני והתרבותי של החברים

1. אמונות וערכים

ידיעות ברורות וכמה תקנות של חברות מן המאה הי"ח מאפשרים לנו להתחקות מעט על כמה מן האמונות והערכים שהניעו את החברים בפעולתם. התקנות נוסחו בידי סופר מקצועי, ואף אם יש לחשוד שמא מקצת הדברים אינם אלא שגרת לשון, על כרחנו נניח שהיתה להם אחיזה בהווי החברות והם לא היו בגדר אות מתה.

בנסיבות הזמן והמקום לא היתה מובנת מאליה נאמנותם של הכותבים לערכים של צדקה וחסד.⁹⁴ למן המאה הט"ז ואילך נתייחדה הקהילה היהודית במתויבותה כלפי העניים. ואולם, הסיוע שהושיט הציבור לא היה מספיק, ובערים הגדולות היו עוני ובורות חזון נפרץ. חברי החברות ביקשו לפעול ברמה המקומית ולהעניק סיוע בעל משמעות רבה יותר, ובודאי לא התיימרו לשנות את המצב מיסודו. ההסכמה של חברת ביקור חולים של חאסקי (ראה לעיל, סעיף ב) מאלפת בהקשר זה הואיל והיא מלמדת על החשיבות שייחסו לצדקה לסוגיה. כמקובל בשאר הסכמות היסוד, פותחים מייסדי החברה בתיאור המציאות הקשה בומנם, מציאות של דלות בחומר וברוח ושינוי הסדרים הישנים והטובים; עוברים לדבר על גודל מעלת מצוות

93 מ' רחון. 'יחיד וקהילה בחברה היהודית באימפריה העות'מאנית: שאלוניקי במאה הט"ז, בנתיבי הים התיכון, תל אביב תשנ"ג, עמ' 114-167. על ליכוד של יחידים ממוצא שונה בקהילות ונציה ראה: הורוביץ (לעיל, הערה 16), עמ' 307. בדיונו על נציה הדגיש פולאן את תפקיד החברות באיחוד אנשים מכל רחבי העיר ובסיוע בהפחתת מתחים חברתיים. ראה: B. Pullan, 'Religious Brotherhoods in Venice', in: idem, *Poverty and Charity: Europe, Italy, Venice 1400-1700*, London 1994, p. 27

94 המדינה העות'מאנית לא ראתה עצמה אחראית בתחום הסעד, והותירה פעולות אלה ליחמת נתיניה. באירופה חלה במאות הט"ז והי"ח תמורה של ממש ביחס אל העוני. הרשויות העירוניות נטלו לידיהן את הטיפול בבעיית העניים והגוהדים, שנתפסו כאלמנט מסוכן לחברה, והקשיחו את היחס כלפיהם. הם סומנו, בודדו, נעשו וגורשו. עניים בריאים חויבו לעבוד לפינסתם ולא היו זכאים עוד לכל עזרה (ראה בספרו של Jütte, לעיל, הערה 81). על שינוי דומה בחברה היהודית האשכנזית ראה: א' הורוביץ, 'ידידות עניים (הגוונים) בני ביתך': צדקה, עניים ופיקוח חברתי בקהילות יהודי אירופה בין ימי הביניים לראשית העת החדשה, דת וכלכלה, בעריכת מ' בך-ששון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 209-231. ושם, עמ' 230, גם על עמדת הקהילה הספרדית באמסטרדם, הפניחה נוספות. חומר גולמי רב על צדקה וחברות מצוי בספרו של י' ברגמן, הצדקה בישראל, ירושלים תש"ד. דעת מעין אלה החלו נפוצות בקרב חוגים יהודיים מסוימים (אנוסים לשעבר) בשלהי המאה הי"ז, כפי שמובח מתוכחותיו הקשות של ר' אליהו הכהן מאומיר (ראה ספריו: מדרש אליהו, אומיר תקי"ט, יג ע"ד; מעיל צדקה, אומיר תצ"א, קלא ע"א).

הצדקה; מתארים את הפעילות המתוכננת, וחוזרים ומסיימים בהבעת שבחים לעושי המצווה ובתיאור השכר המוכטח להם. בדברי הסיום מפורשת אמונתם, שבוכות מעשה הצדקה הנעשה בגופם ובממונם מובטחת לחברים תמורה בעולם הזה (בנים, בריאות, פרנסה) ובבא אחריו, ולא זו בלבד, אלא שיש במעשיהם תועלת לכלל הציבור.⁹⁵

בצד התועלת האישית ביקשו החברים לסייע לנשמת החולה, והדאגה לנוטה למות מוצאת את ביטויה בעיקר בהקפדתם על אמירת הוידוי. דאגה זו עולה בקנה אחד עם מגמות שהופיעו באיטליה בשלהי המאה הט"ז וגברו במאה הי"ז, ולפיהן הופקע המוות מן המשפחה והפך עניין לציבור כולו. אף גברה הנטייה לדקדק בטקסים הקשורים למעמד הפטירה ולמה שאחריו, וניתנה שימת לב מיוחדת לוידוי של הנוטה למות.⁹⁶ לא ברור אם מדובר בהתפתחות עצמאית או בחזירת רעיונות מאיטליה למזרח. הדפסת שתי מהדורות חדשות של 'ספר בקורים' באומיר ובאסתנבול, באמצע המאה הי"ח, רומזת לנכונותה של האפשרות השנייה, ומעידה על הביקוש הרב לחומר ספרותי שנועד להודמגרות מעין אלה.⁹⁷

ראשי החברות (לא חברות לימוד) ראו בלימוד תורה ערך חשוב. הם שכרו כאמור מלמד או חכם וחייבו את חבריהן להשתתף בלימוד מדי שבת בשבת.⁹⁸ לימוד זה השתלב בשאיפה להקנות לחברים ולחברה דימוי של חבורה אדוקה, העוסקה בפעילות דתית. דא-עקא, ריבוי האזהרות בדבר חובת ההשתתפות בשיעור ומינוי משגיחים על כך מורה שאכיפת התקנה נתקלה בקשיים, ולימוד תורה לא משך את לב ההמון. תכני הלימוד היו שווים לכל נפש, וכללו תנ"ך, משנה, אגדות חז"ל ומדרשים, פרקי תהלים והלכות יומיים.⁹⁹ עם התפשטות הקבלה גברה תשוקתם של אנשים פשוטים ללמוד את ריזה, והיו מי שהיו מוכנים ללמוד במסגרות מסוג זה.¹⁰⁰ העתקת הלימוד אל מוסד החברה, שבו השתתף ציבור מגוון, מצביעה

95 מתוך הסכמת חברת ביקור חולים, חאסקי תקכ"ז, כתב יד 3142 (לעיל, הערה 9), ע"ב: וכיצא בזה גם בהסכמת 'חברת ג"ח של הבאקאליס (-חנוניים) שבכפר חאסקי (שם, 40 ע"ב).

96 הסכמת חברת ביקור חולים, שם, ע"ב. על הנטייה לדקדק יותר ויותר בטקסים הקשורים במוות ובקבורה בקרב יהודי איטליה במאה הי"ז, ראה: E. Horowitz, *Jewish Confraternities in Seventeenth Century Verona*, Ph.D. Dissertation, Ann Arbor, Michigan 1982, pp. 58 ff. בעניין זה ראה גם: א' ברילב, 'רבי אהרן ברכיה ממחזינה ורבי נפתלי הכהן כ"ץ אבות המחברים ספרי חולים ומתים, אסופות, ט (תשנ"ה), עמ' קפ-קצו. רעיונות מסוג זה נפוצו לאחר זמן גם בין יהודי האימפריה העות'מאנית, יש לכך היכחות נוספות.

97 'ספר בקורים', שחיבר ר' חזקיה מרדכי בשאן (וינציה תס"ה), כלל סדר הוידוי, סדר המדעה, סדר הגסיסה וסדר הרחיצה. החיבור נדפס מחדש באומיר בשנת תקט"ז, ובשנת תקכ"ח הובא לדפוס באסתנבול 'לתשוקת יחיד החברה הקדושה שמירת חולים אשר בכפר אורטה קיוואי'. באומיר נדפס בשנת תקט"ז גם הספר 'מים טהורים', הכולל תפילות מתוך 'מעבר יבק' ומתוך 'ספר בקורים'. הדוחיות בספר פונות במפורש אל 'החברים', כלומר חברי חברת ביקור חולים, שנמצאו בחזרו של הגוסס.

98 כתב יד 3149 (לעיל, הערה 9), ע"א. 99 שם, ע"א. ראה גם: שו"ת ר' יוסף מטראני (לעיל, הערה 38), ב' י"ד, סי' ג, נג ע"ב: תיאור ההתכנסות בשבת: מעם לועז, שמות (לעיל, הערה 47), שם. 100 סיועם של 'חברי הבקיות של ק"ק פינטו יע"א' מאומיר להדפסת ספרו של ר' שלמה אלגאזי 'מעלפת ספירים', הכולל ליסטים והזכר (א' יומיר) הודפס באומיר תת"ל.

על תהליך דומה לזה שהתרחש באיטליה. אף שם הוצאו תחומים מסוימים מגדרי בית הכנסת ומחוג הלומדים המסורתי במסגרת עיצובו מחדש של היחס בין הקודש לחול.¹⁰¹

2. השפעת הסביבה

חקר התברות היהודיות מעלה ראיות נוספות למידת המעורבות החברתית והתרבותית של הציבור היהודי בחברה הסובבת. התערותם של יהודי האימפריה בסביבתם נחקרה בשנים האחרונות, למשל בתחום השאלה המוסיקלית והשפעת אמנות העיסור העות'מאנית על עיצוב תשמישי קדושה ומצבות, ומסתבר שהיא היתה מגוונת ועמוקה הרבה יותר ממה ששיערו עד כה.¹⁰² אמנם, אין בחברה העות'מאנית גוף מקביל לחברות היהודיות מבחינת מטרותיו ופעולותיו, אך קיים דמיון ניכר בין הגילדות לחברות כגופים חברתיים וולונטריים. בגילדות העות'מאניות, שרכות מהן היו משותפות למוסלמים ולבני דתות אחרות, היו חברים גם אומנים וסוחרים יהודים, ולכן אין לתהות על ההשפעה שהיתה להן על מבנה החברות היהודיות. הקשר עם הסביבה לא נצטמצם למשאומתן יומיומי בענייני מסחר, ויש עדויות להשתתפות דימים בטקסים הדתיים המוסלמיים של הגילדות,¹⁰³ נהג שבזוודאי הותיר משקעים תרבותיים בלב הצופים הלא-מוסלמים. רבים גם עמדו בקשרים עסקיים עם חצר הסולטן, עם ראשי הצבא ועם פקידים בכירים, ולהכרותם עם מנגנוני השלטון ועם חיי העיר היו השלכות תרבותיות מעמיקות וארוכות טווח.

הגילדה העות'מאנית איחדה סוחרים ובעלי מלאכה בתחום מסוים, וההצטרפות אליה היתה מרצון.¹⁰⁴ השלטון הכיר באוטונומיה שלה בתמורה לתפקודה בגביית מסים ובהשלטת חוק

מס' 257, נראה בעל משמעות. בהקשר זה ראה גם תוכחתו של ר' ישראל בנבנשת, בית ישראל, קושטא תל"ח, לג ע"ג.

101 בונפיל (לעיל, הערה 28), עמ' 138, 180.

102 וכבר רמו לכך חקר בכמה ממאמריו: י' הקר, 'דפאל לוי, אחמד באשי, מחמד באשי, לואי מביזאנס - גלגוליו של יהודי איסטנבולי במאה הי"ז, גלות אחר גולה, בעריכת א' מירסקי, א' גרוסמן וי' קפלן, ירושלים תשמ"ח, עמ' 507-509; הנ"ל, 'שליחו של לואי הארבעה-עשר בלבאנט', ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 43; הנ"ל (לעיל, הערה 82), עמ' 477-478. על השאלה בתחום המוסיקלי ראה: י' יהלום, 'שירה עברית מיסטיית והרקע התורכי שלה', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 625-648; ולאחרונה גם: A. Tietze & Y. Yahalom, *Ottoman Melodies, Hebrew Hymns*, Budapest: 1995. השפעת האמנות העות'מאנית על התרבות הזומרית של יהודי האימפריה נדונה בכמה מאמרים: E. Juhasz, 'The Material Culture of Sephardic Jews in the Western Ottoman Empire', *The Jews of the Ottoman Empire*, ed. A. Levy, Princeton 1994, pp. 575-583; V.B. Mann, 'Jewish-Muslim Acculturation in the Ottoman Empire: The Evidence of Ceremonial Art', *ibid.*, pp. 559-573; M. Rozen, *Hasköy Cemetery Typology of Stones*, Tel Aviv 1994.

103 גיב ובואן (לעיל, הערה 81), עמ' 293-294.

104 על הגילדות העות'מאניות ראה: ג' בר, 'מבנה הגילדות התורכיות ומשמעותן להיסטוריה החברתית העות'מאנית', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ד (תשל"א), עמ' 186-201. על הנהגת הגילדה ראה שם, עמ' 184-195. תיעוד רצוף לגבי הגילדות העות'מאניות מתחיל ברבע האחרון של

וסדר. בסוף המאה הי"ז עמדו בראש כל גילדה שני אנשים - הכחייא (Kâhya, kethüda) וסגנו היית באשי (Yiğit Başı). כמה מבין ותיקי הגילדה נקראו 'זקנים' (İhtiyarlar) וסייעו בניהול ענייני הגילדה. את בעלי התפקידים מינו כל חברי הגילדה, ומינויו של הכחייא אף הוגש לאישורו של הקאדי. פרט לטיפול בחלוקת נטל המס, עסקו ראשי הגילדה בחלוקת חומרי הגלם בין החברים ובשמירה על המונופול, על טיב המוצרים ואיכותם, על מכסות הייצור ועל מחירי התוצרת, כדי למנוע שינויים במצבם הכלכלי של החברים. בגילדה עצמה נתקיימה אמנם אבחנה ברורה בין אומנים לשוליות, וטקסים מיוחדים (Başka çıkmaq) ציינו את המעבר מדרגת שוליה (Şagird, Çirak) לדרגת אומן (Usta, Üstâd, Halife, Kalfa), אך ככלל היו הגילדות העות'מאניות שוויוניות למדי.¹⁰⁵ ייתכן שהדבר השפיע על החברות היהודיות, שבהן שררה סולידריות גדולה מאשר בחברות האירופיות הגדולות, שהתאפיינו במתח תמידי בין השוליות לחברים הוותיקים.

הדמיון בין החברה היהודית לגילדה ניכר במבנה ההנהגה ההיררכי, במערך המושגים, בכינויי המישרות והתפקידים ובהווי. הדמיון המבני בין הנהגת החברה להנהגת הגילדה מתבטא גם בכינוייהם של בעלי התפקידים.¹⁰⁶ בראש החברה היהודית עמדו ראש החברה (בדרך כלל הקבר באשי) וסגנו (קיאייא, כחייא, כתחודא), ולצדם ראש הזקנים (הזקן באשי) והזקנים. בהסכמות של החברות מופיעים מונחים עות'מאניים שונים. 'קול אוגלו' (Kul oğlu), שמשמעו המילולי בן-עבד, בן של נושא תפקיד מטעם הסולטן, משמש לציון מעמדו של בן חבר; 'אוטוראק' (Oturak), תוארו של פנסינור של הצבא או של חצר הסולטן, משמש תואר לחבר שפרש לאחר שירות של למעלה מעשרים שנה בחברה.¹⁰⁷ תארים אלה נשאו בוודאי מטען אסוציאטיבי שאינו גלוי לנו היום והביאו לבעליהם יוקרה. שלוש מדרגות המס העות'מאניות (âlâ, evsat, edna) משמשות גם בלשון ההסכמות היהודיות לקביעת קנס פרוגרסיבי לחברים שנעדרו ממשמרתם.¹⁰⁸ בין חברת הקברים לחברות הכפופות לה (רחיצה, תכריכין, לוויה) התקיים יחס דומה לזה שבין גילדה ראשית לגילדות המשנה, הקרויות יאמאק (Yamak),¹⁰⁹

מיעוט החומר העברי ביחס להווי החברות והעדר מחקרים עדכניים על אודות הגילדות

המאה הי"ז. ראה: בר (לעיל, הערה 68), עמ' 28-29. פרק מעודכן בנושא הגילדות העות'מאניות, המבוסס על ממצאים מבית הדין השרעי של בורסה, ראה: H. Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem 1988, pp. 33-60. ראה: R. Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris 1962, pp. 349-393.

105 בר, מבנה, שם, עמ' 201.

106 כמה מבעלי התפקידים בקהל זכו בתארים דומים (ג'מאעת באשי, כחייא).

107 המונחים בתוך: גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 314. להשוואה ראה: בר, מבנה, שם, עמ' 184-195; גרבר (לעיל, הערה 104), עמ' 38-42; גיב ובואן (לעיל, הערה 81), עמ' 320; ובערכים אלו בתוך: *New Redhouse Turkish-English Dictionary*, eds. V.B. Alkin, et al., Istanbul 1992.¹²

108 הסכמת חברת גמילות חסדים חברה ביקור חולים בבאלאט שבאסטנבול (כתב יד 3149 [לעיל, הערה 9], עמ' 20).

109 גרבר (לעיל, הערה 104), עמ' 47-45.

העות'מאניות מקשים על בדיקת ההשפעות של הסביבה על הווי החיים של החברות.¹¹⁰ עם זאת, ניתן להצביע על כמה תופעות בחיי החברה שמקורן בעולם הסובב: בדומה לגילדות, החזיקה גם החברה בחפצי ערך משותפים והעמידה קופה לסיוע הדדי.¹¹¹ העסקת חכם בחברה מקבילה לנוהגן של הגילדות להחזיק איש דת;¹¹² מנהג נשיקת ידיהם של ראשי החברה על ידי חבר חדש אף הוא מעוגן בהווי הגילדות העות'מאניות, וכמותו גם הביקורים ההדדיים לרגל אירועים משפחתיים, הבילוי (הגברי) המשותף והחגיגה השנתית. מכלול התופעות מורה בבירור, שיחידת ההתייחסות ומושא החיקוי של החברות היהודיות היתה המציאות החברתית והארגונית שנתקיימה במאות הי"ז והי"ח מחוץ לקהילה ולחברה היהודית, בעולמן של הגילדות העות'מאניות והמינהל העות'מאני.

י. מגמות ותהליכים בהתפתחות החברות

1. צמיחת החברות, התפתחותן וייחודן

הדיון בחברות היהודיות באימפריה העות'מאנית מעלה מחוזה את שאלת מוצאן. החברות היהודיות הופיעו לראשונה בשלהי המאה הי"ג, ובמאות הי"ד והט"ז נפוצו במהירות בחצי האי האיברי. מראשית המאה הט"ז החלו לקום חברות יהודיות בערי איטליה. הידיעות הראשונות על חברות באימפריה העות'מאנית ובמרכז אירופה הן מן המאה הט"ז. במאות הבאות נוסדו חברות רבות בקהילות האשכנזיות במרכז אירופה, במזרח ובדרום מזרח, ובקהלי האנוסים לשעבר במערב.¹¹³ כמה מזוקרי החברות האשכנזיות והאיטלקיות,

110 ידיעותינו על הגילדות העות'מאניות מצטמצמות בעיקר למה שכתבו חוקרים ישראלים כגבריאל בר המנח, ויב"א חיים גרבר. המחקרים המעטים הנוספים ביחס לגילדות בערי האימפריה (אסטנבול, חלב, קהיר) מתרכזים בתפקיד הכלכלי שלהם.

111 הקופה נקראה *Teavün Sandığı* או *Esnafın Orta Sandığı* (בר [לעיל, הערה 68], עמ' 44-45).
 112 אימאם, דואגי או דאוטוג'י, ואף אחי בבה (*İmam, Duaci, Davetci, Ahi Baba*), שתפקידם היה אמירת התפילות וניהול טקסים דתיים (בר, מבנה [לעיל, הערה 104], עמ' 193). על נוהג דומה בחברות היהודיות באירופה ראה: א' פלדמן, בעלי מלאכה יהודים במולדאביה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 162, הערה 113.

113 על חברות יהודיות בימי הביניים ובראשית העת החדשה ראה: ספרד: ברגמן [לעיל, הערה 94], עמ' 72-74; א' גוטוירט, 'ההוספיטאלים היהודיים בספרד הנוצרית', אצור יהודי ספרד, ו (תשכ"ג), עמ' 77-84; לבעית חברות בעלי המלאכה היהודיים בספרד הנוצרית, אצור יהודי ספרד, ו (תשכ"ג), עמ' 77-84; עסיס, עני ועשיר [לעיל, הערה 7]; הנ"ל, עזרה הדדית [לעיל, הערה 7]; שטובר [לעיל, הערה 7]; עמ' 241-247. 96. אישליה: ברגמן, שם, עמ' 95-98; בונפיל [לעיל, הערה 28], עמ' 153-155; הורוביץ [לעיל, הערה 96]. הנ"ל [לעיל, הערה 16], עמ' 301-313; הנ"ל, "'הכנסת כלה" בגיטו ונציה: בין מסורת לחידוש ובין אידיאל למציאות', תרביץ, נו (תשמ"ז), עמ' 347-370; ב' ריבלין, ערבים זה לזה בגיטו האיטלקי, ירושלים תשנ"א; E. Horowitz, 'A Jewish Youth Confraternity in XVIIth Century Italy', *Italia*, V (1985), pp. 36-96; idem, 'The Way We Were: Jewish Life in the Middle Ages', *Jewish History* I (1986) pp. 75-90; D. B. Ruderman, 'The Foundation

שהשתדלו למעט ככל האפשר בהשפעת הסביבה הנוצרית, נטו לקבל תיאור זה ותלו את מוצא החברות היהודיות בספרד. אחרים, ובהם יעקב כ"ץ, הצביעו על התפתחויות בחברה היהודית שעוררו את הצורך בהקמת החברות, ועל חיקוי אגודות וחברות נוצריות. נראה שהתשובה מורכבת, ומספר גורמים הביאו לכך: מורשת יהודית של עשיית צדקה וחסד, מצב של גידול אוכלוסין, מתח חברתי, צרכים חברתיים שלא נודעו קודם לכן ומצוקה כלכלית גוברת. הגעת יוצאי ספרד לאירופה שימשה וזו להקמתן של החברות, אך למסגרות המקבילות בחברה הסובבת – האגודות הדתיות, הגילדות והחברות הנוצריות, שפעלו ברציפות מאז ימי הביניים בכל ערי אירופה ושגשגו במיוחד במאה הט"ז – היתה השפעה ניכרת על עיצובן.¹¹⁴

במובנים רבים ניתן לראות במחצית הראשונה של המאה הט"ז 'חור שחור' מבחינת ידיעותינו על הארגון הקהלי בכלל, ועל החברות בפרט. הידיעות על החברות היהודיות בערי האימפריה העות'מאנית במאה הט"ז מעטות ומקוטעות, ולפי שעה כמעט שאין ידיעות מפורשות על קיומן חברות בידי המגורשים או צאצאיהם. העדר פרטים ברורים על מקימי החברות, על אופיין ועל פעולותיהן מונע מאתנו פרטי מידע בסיסיים ושולל את האפשרות לבחון את זיקתן לחברות שנתקיימו בחצי האי האיברי בשתי מאות השנים שקדמו לגירוש.

בראשית המאה הט"ז החלו כנראה לפעול חברות שונות בקהלים המתגבשים. הן עסקו בפונקציות הבסיסיות של הקיום היהודי – קבורה, גמילות חסדים וחינוך. אחת הידיעות הבחודות הקושרות הקמת חברות למגורשים נשתמרה בדרשות בכתב יד של ר' יוסף גרסון. עם הגיעו לדמשק בשנת רע"ד נשא גרסון דברים על הצורך לייסד חברות קבורה וביקור

of a Gemilut Hasadim Society in Ferrara in 1515', *AJS Review*, I (1976), pp. 233-267
 קהלי פורטוגלים במערב אירופה: ברגמן, שם, עמ' 107; מ' בודיאן, החברה להענקת נדוניות ליתומות ובחורות עניות באמסטרדם 1615-1636, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האיניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח (בעמ' 154, הערה 10, ביבליוגרפיה נרחבת); ב' אורנר-פינקס, 'הקהילה הפורטוגזית בהאמבורג והנהגתה במאה הי"ז, ממזרח וממערב, ה (תשמ"ז), עמ' 24, 28-30; להסכמת חברת ביקור חולים בהמבורג בראשית המאה הי"ט, בהעתקת א' קאסוטו, ראה: *Die Sefarden in Hamburg*, ed. M. Studemund-Halévy, I, Hamburg 1994, pp. 135-140.
 135-140. קהילות אשכנזיות: A. Farine, 'Charity and Study Societies in Europe of the Sixteenth-Eighteenth Centuries', *Jewish Quarterly Review*, LXIV (1973-1974), pp. 164-175, 164-47; ברגמן, שם, עמ' 85-88, 88-94; י' היילפרין, 'חברות לתורה ולמצוות והתנועה החסידיית בהתפשטותה: ציון, כב (תשי"ז), עמ' 194-213; מ' הנדל, מלאכה ובעלי מלאכה בעם ישראל, תל אביב תשט"ז, עמ' 62-89, ובפרט עמ' 79-85 (ביבליוגרפיה בעמ' 311-313); כ"ץ [לעיל, הערה 15], עמ' 184-194; פלדמן [לעיל, הערה 112], עמ' 128, הערה 20 (ושם ביבליוגרפיה נרחבת).

114 רדרמן מכיח שלמגורשים לא היה תפקיד של ממש בהקמת החברה בפירארה. על ידי השוואה עם תקנון של חברה נוצרית הוא מסיק, שהיה הבדל גדול ביניהן, ולדעתו אף ההשפעה הנוצרית היתה זעומה (רדרמן, שם, עמ' 241, 248-249). תנאים מקומיים, כלכליים וחברתיים ולאחר מכן הקונסטרדה רפורמציה והכניסה לגטאות הם שהביאו להקמת החברות ולגידול במספרן. עוד ראה: בודיאן, שם, עמ' 154, הערה 10. בריואר רואה בהופעת החברות בקהילות ישראל באירופה ביטוי נוסף להשפעות ספרדיות באשכנז (מ' בריואר, "'השפעה ספרדית" באשכנז בסוף ימי הביניים ובראשית העת החדשה'. פעמים 57 (תשנ"ד) עמ' 74)

חולים על פי הדגם שנהג בספרד ופנייתו נענתה.¹¹⁵ בתקופה זו ממש נתארגנה כנראה באסטנבול 'חברת ה' אנשים שנתנדבו ונתמה(ה)נ]ו לשרת בשם ה' בגופם ובממונם לכל חולה ועני שבקהל... שלעני יתנו לו כל מחסורו אשר יחסר לו בתוך חוליו ואם ח' (=ח ותלילה) הגיע קיצו להכין לו כל צרכי קבורתו ותכריכו והוצאותיו.¹¹⁶ החברה אינה נזכרת בשמה, וריבוי התחומים שבהם עסקה מעיד על שלב קדום ביותר. האזכורים הבולטים של חברות עד אמצע המאה ה'ט"ז מתייחסים לחברות מטיפוס זה, ובעיקר לחברות קבורה. קופות הצדקה וההקדשות לסוגיהם צברו בתקופה זו נכסים והרחיבו את מעגל פעילותם, ומהם התפתחו כנראה לאחר מכן חברות נוספות.¹¹⁷ מנוכחותן הדלילה של חברות בקהילות היהודיות בפרובינציות הערביות לעומת ריבוי הממצאים מתחומי האימפריה ניתן להסיק, שחברות פעלו דווקא בקהלים של יוצאי חצי האי האיברי ושל האנוסים לשעבר. השוואת טיפוס החברות, שיטות הארגון, דרכי הפעולה והמטרות מורים אמנם על דמיון לחברות שנתקיימו בספרד, אך דמיון זה נגזר מכוח הנסיבות ואין לראות בו הוכחה נחרצת למוצא משותף. ניתן לסכם ולומר, שאין להתכחש לעובדת המוצא הספרדי של החברות, אך בהקמתן, בעיצובן ובהתפתחותן היה משקל ניכר לגורם המקומי, להשפעת גופים דומים בחברה הסובבת ולתמורות שחלו בחברה היהודית עקב השינויים בזמן ובמקום.

תהליכים פנימיים וחינוכיים הביאו לכך שבשליש האחרון של המאה ה'ט"ז נוסדו חברות רבות ומגוונות כמעט בכל קהילות תורכיה והבלקן. ריבוי התושבים היהודים והגידול במספר הקהלים הביאו להתפלגות חברתית, במיוחד בערים שבהן היו קהלים גדולים, שמנו מאות משפחות.¹¹⁸ החברות נתנו מענה לבעיה החברתית שגרם מעמד הביניים המתרחב, וסייעו בתיווך הסולידריות שנתרופפה בשל מתחים חברתיים גוברים. מן השליש השני של המאה ה'ט"ז ואילך היגרו לתחומי האימפריה אנוסים רבים וחזרו בה ליהדות. ההתארגנות בחברות היתה חלק מן המורשת התרבותית של ספרד הקתולית, ובהחלט ייתכן שמורשת זו שהביאו

115 על כך העירני בטובו מורי, יוסף הקר. החברה היהודית הראשונה באיטליה נוסדה בפירארה בשנת רע"ה (רודרמן, שם, עמ' 233).

116 זקן אהרן (לעיל, הערה 47), סי' נה, מד ע"ב.

117 בשו"ת ר' אליהו מזרחי, מן הרבע הראשון של המאה ה'ט"ז, אין נזכרת ולו חברה אחת, אך נזכרים הקדשות לקברים, ל'עניים ולחוגים' (שו"ת ר' אליהו מזרחי, קשטא ש"כ, סי' נג, עד ע"א-עט ע"ב; ר' תם י' חייא, אהלי תם, ויניציה שפ"ב, סי' פ, מה ע"ז; שם, סי' קז, נו ע"ב). עירוב המושגים הקדש-קופה-חברה אופייני לתקופה בראשיתית זו.

118 כ"ץ (לעיל, הערה 15), עמ' 184-185. מספר האנשים שהיה להם צורך חברתי מעין זה, וכן פנאי וממון לפעילות כזאת היה מוגבל. בערים שבהן היו קהילות קטנות, היתה חברה אחת יכולה להיות משותפת לכמה קהלים ואף למלא פונקציות אחדות (כדוגמת 'חברה הקדושה דביקור חולים הלויית המת והלבשת ערומים' באובין [Ofen, Buda], במחצית השנייה של המאה ה'ט"ז. ראה: שער אפרים [לעיל, הערה 38], סי' סג, כו ע"א). על ההבדל בין עיר קטנה לעיר מרבית קהלים ראה למשל: שו"ת ר' שמואל די מדינה, א"ח, שאלוניקי שני, סי' כה, טו ע"ב. ראוי לכתן אם גם בערי האימפריה התחולל תהליך דומה לזה שהתרחש באיטליה, שהועברו בהדרגה סמכויות מן המשפחה אל הקהילה בתחומי החינוך, ההשגחה על קיום מצוות הדת וטקסי פטירה (הורוביץ [לעיל, הערה 96], עמ' 63-64).

עמם המהגרים שימשה וזו לייסוד חברות יהודיות בערי האימפריה.¹¹⁹ המשבר הכלכלי ששרר באימפריה בשנות השמונים והתשעים של המאה ה'ט"ז פגע בשכבות רחבות. רבים מן הסוחרים ובעלי המלאכה היהודים, בערים דוגמת שאלוניקי וצפת, נחרשו וחוץ הנוקקים לסעד כלכלי גדל והלך. חברות צדקה וחסד חדשות העניקו את הסיוע הדרוש, והביקוש לשירותיהן אף הצמיח חברות נוספות, תוך התמחות בסוגים מסוימים של עזרה - ביקור חולים, הכנסת אורחים, השאת יתומות עניות וכדומה.¹²⁰ קהילות בינוניות וקטנות חיקו מודל זה, גם אם לא היה בו צורך ממשי. במחצית השנייה של המאה ה'ט"ז הופיע גורם חדש בנוף העירוני - הגילדות העות'מאניות, ונראה שהופעתן זירזה התארגנות מקבילה בחברה היהודית. העובדה שיהודים היו שותפים בגילדות העות'מאניות הביאה להעתקת דפוסי הארגון והפעולה שלהן אל החברות היהודיות.¹²¹ התפשטות הקבלה הצפתית, שהשפיעה על ייסוד חברות לימוד בערי איטליה בשלהי המאה ה'ט"ז והביאה להחדרת ה'תיקונים' למיניהם לפעילות האינטלקטואלית,¹²² לא היתה גורם של ממש בערי האימפריה העות'מאנית עד לשליש האחרון של המאה ה'ט"ז.

מן האמור לעיל נראה, שגורמים דומים הביאו להקמת החברות בספרד בימי הביניים ובאירופה ובאימפריה העות'מאנית במאות ה'ט"ז-ה'י"ח. לקיומם של גופים חברתיים דומים בחברה הסובבת היתה השפעה ניכרת על הקמתן ועיצובן של החברות היהודיות, כל מקום לפי תנאיו: מסורת של עזרה וסיוע מכאן, מתח חברתי פרי תולדה של ריבוי אוכלוסין ומשבר כלכלי מכאן, צרכים חברתיים של מעמד ביניים ומעמד נמוך, המבקשים מוצא לפעילות חברתית ומגמות של החמרה דתית מכאן.¹²³ באירופה הנוצרית ובעיקר באיטליה השפיעו שני תהליכים נוספים על הגידול בהקמת חברות במאה ה'ט"ז: הכנסת היהודים לגטאות והשינויים באווירה הכללית בעקבות הקונטרס-רפורמציה. יסודות אלה לא היו קיימים כמוכ

119 לפי השערה זו, ההשפעה האיברית אינה בהכרח זו של המאות ה'י"ג וה'י"ד, אלא של המאות ה'ט"ז וה'י"ח.

120 כפי שעולה למשל מן המחלוקת על בית הקדש באסטנבול במחצית השנייה של המאה ה'ט"ז (שו"ת ר' אליהו י' חיים [לעיל, הערה 37], סי' פד, קכת ע"א-ע"ב). לא ברצון ויתרו החברות הכלליות על פונקציות שלהן לטובת החברות החדשות (שו"ת ר' יום טוב צהרון החדשות, ב [לעיל, הערה 6], סי' רד, קפה ע"א). תהליך דומה של מעבר מחברות כלליות לחברות המתמחות בעשייה ספציפית אירע באיטליה. ראה: R. Bonfil, 'Change in the Cultural Patterns of a Jewish Society in Crisis: Italian Jewry at the Close of the Sixteenth Century', *Jewish History*, III (1988), p. 23.

121 על השפעת הגילדות והאגודות הנוצריות על הקמת חברות יהודיות ראה: פלדמן (לעיל, הערה 112), עמ' 130, 206-213; בדיאן (לעיל, הערה 113), עמ' 118-175; רודרמן (לעיל, הערה 113).

122 בונפיל (לעיל, הערה 28), עמ' 138; הנ"ל (לעיל, הערה 120), עמ' 23-24. רודרמן ממעיט בחשיבות השפעתה של הקבלה על תהליך זה (רודרמן, שם, עמ' 234, הערה 2).

123 על מעמד הביניים המעמד הנמוך, המוצאים פורקן לפעילות חברתית נייטרלית בפעילות החברה, ועל מגמות של החמרה דתית, עמד בהרחבה כ"ץ (לעיל, הערה 15), עמ' 193-194. על ההשפעה של הקמת הגטאות ועל השינויים באווירה בעקבות הקונטרס-רפורמציה ראה: רודרמן, שם, עמ' 242-244. טענה זו מובאת גם אצל הורוביץ (לעיל, הערה 96), עמ' 10-12.

במרחב העות'מאני. זאת ועוד, באירופה נזקקו מייסדי החברות לאישור השלטונות, ואילו בערים העות'מאניות נראה שפרט לחברת הקברים, שהיתה תחת פיקוח רשמי משום שעסקה בנפטרים,¹²⁴ לא הטילו השלטונות שום מגבלות על התארגנויות מסוג זה.

בעשורים הראשונים לקיומן של החברות באימפריה העות'מאנית נתלכדו יחידים מקהלים שונים באופן ספונטני כדי להקימן ולהפעילן. החברות היו מעוטות חברים והצטיינו במידה של אליטיזם. אף שהחברות פעלו למען מטרה חיובית, ובהתאם לערכי התורה היהודית, ראתה ההנהגה הקהלית בעין רעה התארגנות עצמאית זו, שערערה על סמכותה הבלעדית, ושאפה לבטלה, או לפחות להגבילה ולהעמידה תחת שליטתה. כך למשל עלה בגורלה של 'חברת טבריה', שפעלה באסתנובל בשליש האחרון של המאה ה'ט"ו, ונוסדה בידי רומניזטים וספרדים מקהלים שונים. ההתארגנות היתה למורת רוח לפרנסי הקהלים הספרדים ואלה דרשו מחבריהם לפרוש מן החברה למרות השבועה שנשבועה שלא לעזובה, והקימו בעבורם מסגרת חליפית.¹²⁵ חברה זו היתה יוצאת דופן, ומרבית החברות שפעלו בשלב זה עדיין לא התמחו בתחום מוגדר. חברות גמילות חסדים וחברות קבורה עסקו במגוון פעולות שנראו לחבריהן כהגשמת ערכי הצדקה והחסד. חברות 'כלליות' מעין אלה הוסיפו להתקיים בכמה מערי אנטוליה והבלקן גם במאה ה'י"ז, והדוגמה הבולטת ביותר היא חברת 'תלמוד תורה הגדול', שהיתה לה השפעה רבה ביותר בחיי קהילת שאלוניקי במשך מאות שנים.

כסוף המאה ה'ט"ו ובמהלך המאה ה'י"ז חלו שינויים בארגון החברות ובמבנה,¹²⁶ בדומה להתפתחות החברות היהודיות באיטליה ובשאר ארצות אירופה: נוצרו חברות קהליות, שבהן פעלו יחידים מן הקהל לתועלת בני הקהל דווקא, וגברה הנטייה להתמקדות בתחום מוגדר, דוגמת ביקור חולים והשאת יתומות. כך, דרך משל, קמו חברות נפרדות לטיפול בצרכים השונים של הנפטר. אף נוסדו חברות ללימוד תורה. במקביל גדל משקלה של האינטראקציה החברתית בין החברים, והחברה הציעה ליחידה פעילות סממיתית, שיש בה טובת הנאה בעולם הזה ושכר בעולם הבא. תועלתם האישית של החברים תופסת חלק גדול והולך בעשייה,¹²⁷ ונראה שהפער בין האידיאלים שנוסחו בהסכמות לבין המציאות היומיומית התרחב. הגידול במספר החברים הביא בהכרח לביטול האליטיזם שאפיין את חברת הקברים הקדומה. חברות הוקמו גם בקהילות קטנות. בשלב זה נתבססה ונתייצבה מערכת יחסי הגומלין בין החברה לבין הקהל. החברה הוכרה כקבוצת משנה התורמת לקהל, חכתה לסיוע במימון

124 רמז לכך ביחס לחברת קברים במצרים בראשית המאה ה'י"ז: 'שצריך שיהיה' [גבאי מי שיש לו הורמנותא דמלאא הן לעניין קבורת מתים הן לעניין החיים] (ש"ר ר' אברהם אליגרי [לעיל, הערה 31], ח"י"מ, סי' ה, נב ע"ד). לפי שעה לא נמצאו כתבי מינוי מעין אלה.

125 מים עמוקים [לעיל, הערה 6], ספירה שנייה, סי' צא, קיט ע"ד. על החברה והסכמתה ראה להלן, בנספח.

126 גם באיטליה חלו במאה ה'י"ז תמורות מבחינת הכמות, האיכות והמטרות של החברות [הדרכין [לעיל, הערה 96], עמ' 16; הנ"ל [לעיל, הערה 16], עמ' 301].

127 ראה למשל הסכמות החברה מאומיר [גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 305]. תופעה זו היתה אופיינית גם לחברות בונציה ובאמסטרדם.

פעולותיה ולשיתוף ראשיה בהכרעות הנוגעות לציבור כולו. עם החלשות המסגרת הקהלית גברו תביעותיהן של החברות למעורבות רבה יותר בענייני הקהל.

על התפתחות החברות היהודיות העות'מאנית השפיעו שני תהליכים מרכזיים: המעבר לגופי הנהגה מקומיים ואזוריים בשלהי המאה ה'י"ז ובמחצית הראשונה של המאה ה'י"ח, שחל בד בבד עם החלשות המסגרת הקהלית הישנה; והפיכת הגילדות העות'מאניות לגילדות של בני דת אחת, תהליך שהביא להקמתן של גילדות יהודיות נפרדות רבות במחצית השנייה של המאה ה'י"ח.¹²⁸ תהליכים אלה הביאו להקמת חברות אזוריות או חברות של גילדות, שלא היו קשורות אל קהל כלשהו. ייסוד חברות של גילדות היה כנראה אחד האמצעים לליכוד ולחיוק הסולידריות של הגילדות היהודיות שזה מקרוב נוצרו. אף את מקום היוקה הישנה אל הקהל תפסה כעת זיקה אל הגילדה, החברה או שכונת המגורים. מצב זה משתקף בתקנות הרבות של החברות שנוסדו במחצית השנייה של המאה ה'י"ח, במיוחד באסתנובל, שקהילתה מנתה עשרות אלפי נפשות והיתה מפורזת בכמה פרוורים.¹²⁹ בתקנות אלה מדגישות החברות יותר ויותר את האינטרס הכלכלי ואת השותפות בין החברים. הן אף מתנהגות כגילדה, בהכריזן על מונופול בעשייה מסוימת בשטח גיאוגרפי מוגדר, בארגון ובטיב הקשרים בין חבריהן. עד כדי כך הגיעו הדברים ש'חברה' הפכה שם נרדף לגילדה.¹³⁰ עדויות מן המאה

128 על תהליך הפרדת הגילדות ועל גילדות יהודיות באימפריה העות'מאנית, ראה: בר [לעיל, הערה 68]; הנ"ל, מבנה [לעיל, הערה 104], עמ' 186-201; י' ברנאי וח' גרבר, 'גילדות יהודיות בקושטא בשלהי המאה ה'י"ח, מיכאל, ז' (תשמ"ב), עמ' רד-רכו; י' ברנאי, 'קווים לתולדות החברה היהודית באומיר בשלהי המאה ה'י"ח ובראשית המאה ה'י"ט, ציון, מז' (תשמ"ב), עמ' 69-76; הנ"ל, 'גילדות יהודיות בתורכיה במאות ה'16-19, יחידים בכלכלה, בעריכת נ' גרוס, ירושלים תשמ"ה, עמ' 133-147, ובפרט עמ' 137-139; ח' גרבר, 'יהודים בחיי הכלכלה של העיר האנטולית בורסה במאה ה'י"ז, הערות ומסמכים, ספנות, סז' (תש"ם), עמ' 248-250; גיב ובראן [לעיל, הערה 81], עמ' 288-294. ראה גם: א' בשן, 'גילדה יהודית באומיר בתחילת המאה ה'י"ח, ממוזח וממערב, ה' (תשמ"ז), עמ' 155-157, 166.

129 כל העדויות מאחרות לאמצע המאה ה'י"ח. ביחס לחברות ברובע באלאט ראה: ר' נסים גבאי, פאת נגב, שאלוניקי תקנ"ז, י"ד, סי' כא, לב ע"ב; שם, סי' כב, לג ע"א; ר' אברהם אביגדור, זכור לאברהם, קושטא תר"ו, ח"י"מ, סי' נו, סג ע"ג; כתב יד 3149 [לעיל, הערה 9]; ובפנקס ממנוי איסור והיתר בקושטא (מכון בן-צבי, סרט מס' 2668), 32 ע"א.

130 בכתב יד 3149, שם, 21 ע"א, נשתמר מסמך שכותרתו 'עוד לחברה' אך למעשה עניינו גילדה. אף 'חברת המהלים' באסתנובל, שתקנה שלה משנת תקי"ז נשתמרה בכתב יד 3142 [לעיל, הערה 9], פ ע"א-ע"ב, היתה גילדה. 'חברת השויליוס', הנזכרת בתקנה מאסתנובל בשנת תקמ"א (פנקס ממנוי איסור והיתר בקושטא, שם, 39 ע"א), לא היתה אלא גילדה, ופרנסת אנשיה היתה על חיטוט בבתי הקברות ומכירת החפצים שמצאו שם. גילדת רחוצים ומטהרים בבאלאט נראית כחברה, וחבריה ממנים עליהם כראש 'קבר באשי' (פנקס, שם, 32 ע"א). התעודות שפרסם רופא מעיזות אף הן על היוקה הרבה בין הגילדה לבין החברה (רופא [לעיל, הערה 5], עמ' תרכה-תרלב). השמירה על מונופול היתה משותפת לחברה ולגילדה (ראה למשל כתב יד 3149, שם, 20 ע"א-ע"ב, והשווה עם תקנות הגילדות היהודיות שפרסמו ברנאי וגרבר [לעיל, הערה 128], ובפרט עמ' ר). עד למחצית השנייה של המאה ה'י"ח לא היה האלמנט המקצועי קיים בחברות, וממילא נעדר הצורך בהגנה כלכלית על החברים, כפי שהיה במזרח אירופה ובדרום מזרח (פלדמן [לעיל, הערה 112], עמ' 130).

הי"ח מלמדות גם על ייסוד בתי כנסת של חברות, למשל 'ק"ק ביקור חולים' שהוקם באזמיר בשנת תפ"ד.¹³¹ ריבוי החברות וחשיבותן בחיי הקהילות כולטים במיוחד במאה הי"ט, המצויה מעבר לתחומי הכרונולוגי של דינונו.¹³²

במהלך הזמן עיצבו החברות תודעה עצמית ומסורת היסטורית של עברן, ונטו לייחס עצמן למייסד מפורסם אמיתי או מזדומה, דוגמת האבות הקדמונים של הגילדות העות'מאניות. ותק והיתלות במייסד נודע הוסיפו ליוקרתה של החברה. כך, דרך משל, יחסה חברת גמילות חסדים באסתנבול לר' יוסף מטראני (נפטר בשנת שצ"ט), וחברת הקברים הוותיקה באזמיר נתלתה בר' יוסף איסקאפה (נפטר בשנת תכ"ב).¹³³ ה'היסטוריה' של החברה היתה בעלת חשיבות למארג היחסים בין החברות השונות, שהתחרו ביניהן בצורה גלויה וסמויה על יוקרה והשפעה בקהל, והיה לה משקל בתודעתם של החברים.

2. החברות באימפריה והחברות באירופה

השאילה מן החברה הסובבת בארגון ובהווי החיים אינה מתייחדת לחברות היהודיות באימפריה העות'מאנית. כבר בספרד היה כך, ואף בערי אירופה ניכרו השפעותיהן של חברות האומגים ושל האגודות הדתיות על החברות היהודיות המקומיות, בהתאם לפתיחותו של הציבור היהודי כלפי החברה הסובבת, ולפי מידת התערותו החברתית והתרבותית בה. השוואת החברות היהודיות בערי האימפריה העות'מאנית עם החברות היהודיות בערי איטליה ואירופה מצביעה על קווי דמיון רבים, אך גם על שוני הנובע מתנאי המקום והזמן.

הדמיון בין החברות היהודיות בולט בראש ובראשונה במטרות הראשוניות המוצהרות שלהן ובפעילותן המשנית (קרי פעילות חברתית משותפת באצטלה דתית). קווי הצמיחה וההתפתחות של החברות דומים אף הם, שהרי מדובר בחוליכים האופייניים לכל קבוצה אנושית מאורגנת. גם כללי הפעולה העיקריים היו דומים: היחידים היו מחויבים בציות למנהיגי החברה ולתקנותיה, תקנות שקבעו את מבנה החברה, ארגונה ושיטות פעולתה. כגופים וולונטריים עסקו החברות בהשגת משאבים למימון פעולותיהן. הן אף חיפשו דרכים למנוע

131 גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 40-41, 178. הסכמות חברת ביקור חולים, שהיתה גרעין לקהל עצמאי באזמיר, נשתמרו בהעתקה מן המאה הי"ט (ראה לעיל, הערות 9, 39). תודתי לידידי מר דב הכהן שהודיעני על כך. בכמה מקורות עות'מאניים מכונה בית הכנסת 'חברה' (Havra). ראה במילון תורכי-אנגלי (לעיל, הערה 107), בערך זה.

132 י' ברנאי, 'היהודים באימפריה העות'מאנית', תולדות היהודים בארצות האיסלאם, בעריכת ש' אטינגר, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 268. בתקופה זו אנו שומעים על בתי כנסת של חברות (ראה למשל עדותו של ר' יוסף חזן לגבי אזמיר בספרו חקרי לב, י"ד, ב, שאלוניקי תקס"ז, סי' זא, יא ע"ב).

133 ר' חיים פאלאג'י, רוח חיים, א, אומיר תרל"ז, י"ד, סי' שמג, קצה ע"א: ובהסכמות חברת לוויה (לעיל, הערה 9). הושה להתייחסותן של הגילדות העות'מאניות לאבות מייסדים בודיים, לפי תיאורו של אוליה צ'לבי את הגילדות האסתנבוליות בשנות השלושים של המאה הי"ז: J. von Hammer (ed.), *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa by Evliya Efendi*, I, 2, London 1846, pp. 104-250.

עבריינות ולהתמודד עמה באמצעות הסנקציות המעטות שעמדו לרשותן. לכל החברות היהודיות היתה מערכת יחסים כפולה עם הקהל שבקרבן פעלו - יריבות ומתח על רקע פוליטי, כלכלי ודתי מכאן, השלמה וסיוע מכאן.

השפעת הסביבה העות'מאנית מסבירה כמה מקווי השוני והייחוד של החברות היהודיות בגבולות האימפריה. העדר חברות נוער, דוגמת אלה שנתקיימו באיטליה,¹³⁴ מובן על רקע העדר תודעת ילדות ונערות כפי שנתפתחה בתקופה זו במערב אירופה, ובשל תנאי החיים הקשים וגיל הנישואין הנמוך ממילא. אי השתתפות נשים בחברות היהודיות העות'מאניות תאמה את הנהוג המקומי, שמקום האשה בביתה ובחוג משפחתה. לעיל הראינו כיצד הושפע ארגונה של החברה מן הגילדות העות'מאניות, ועמדנו על שאילת תפקידים, מונחים ושמות מן הגילדה ומן המינהל העות'מאני אל החברה היהודית. המסורת הפוליטית והנהלים המקובלים בסביבה היו כנראה הגורם למיעוט החומר הכתוב, בניגוד לפרוטוקולים ולרישומים המדוקדקים והמרוכזים שנוצרו בחברות האירופיות. באסתנבול ובשאלוניקי חיו במאות ה"ז-הי"ח עשרות אלפי יהודים, אך אין אנו יודעים אלא על כמה עשרות חברות בכל אחת מן הערים, והן עסקו בתחומים מעטים יחסית.¹³⁵ השוואה לחברות בקהילות היהודיות באירופה מעוררת את הרושם, שבקהילות היהודיות באימפריה היו פחות חברות. נראה שההשתתפות בחברות היתה מוגבלת לשכבת הבינוניים,¹³⁶ ואילו ההמון היהודי נותר מחוץ לחברות בשל חוסר פנאי, אמצעים או עניין. אפשר שרבים הסתפקו בחברותם בגילדות העות'מאניות, מוצא שלא היה קיים באירופה הנוצרית. בהשוואה לחברות האשכנזיות והפורטוגליות, שהיו כפופות כמעט לחלוטין ל'מעמד' התקף, הצליחו החברות היהודיות בערי האימפריה העות'מאנית לשמור על מידה רבה של עצמאות, מבלי להיקלע למאבקים הקשים שאפיינו לדוגמה את החברות במזרח אירופה.

באימפריה נתקיימו חברות ייחודיות, דוגמת חברות המנגנים והרוקדים, ואילו על אחרות, כמו חברות לפדיון שבויים, לא שמענו.¹³⁷ אף לחיי הרוח היתה השפעה עקיפה: חברות הלימוד נוסדו בערי איטליה מסוף המאה הי"ז ואילך, בזיקה להתפשטות הקבלה הצפתית בארץ זו, ואילו בתחומי האימפריה הן אינן מופיעות אלא בשלב מאוחר יותר. עובדה זו מעידה כנראה על חזירה מאוחרת יחסית של הקבלה, בזיקה לשבתאות ולחוגי המאמינים השבתאיים.

134 תורוביץ (לעיל, הערה 96), עמ' 19-21, ושם מראי מקום.

135 על מספר החברות ועל החברים בהן באירופה ראה: פאריץ (לעיל, הערה 113), עמ' 29-30. בחברה הנוצרית היה המספר גדול עוד יותר (ביחס לספרד ראה: M. Flynn, *Sacred Charity: Confraternities and Social Welfare in Spain 1400-1700*, London 1989, pp. 139-140).

136 ולא כפי שסבר הקר: '...נמצא שקשה להניח שפרט כלשהוא בחברה ספרדית-פורטוגלית זו לא היה "מארגן" בגוף זה או אחר' (זקר [לעיל, הערה 82], עמ' 471).

137 חכמי הקהלים וההנהגות של הקהילות הם שעסקו בפעילות זו. על פדיון שבויים בכלל ראה: אי בשן, שביה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון (1830-1391), רמת גן תש"ם. בשן לא הבחין בעובדה שבערי האימפריה לא נתקיימו חברות מסוג זה.

3. אחרית דבר

ההשתייכות לחברות והפעילות בהן היתה אופיינית לקהלים הספרדיים והפורטוגליים, שהצטיינו בריבוי גופי חברה והנהגה, ועולה בקנה אחד עם ידיעותינו על דפוסי ארגונה של חברה זו ועל תחושת הסולידריות העזה של יוצאי חצי האי האיברי. ההבטים הארגוניים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים-הדתיים של החברות מלמדים רבות על היהדות העות'מאנית. בארגון ובתקנותיהן, בפעולתן ובהווי חייהן משקפות החברות כמה צדדים בדמותו של ציבור זה בשלהי ימי הביניים ובראשית העת החדשה: המשך ההזדהות עם ערכי היסוד של קיום מצוות, עשיית צדקה וגמילות חסדים, חשיבותו של לימוד תורה והמחויבות לאחריות ולערכות הדדית. בהערכת מוקד פעילותן פנימה, אל תוך החברה ולמענה, יש כנראה משום חד לעליית היחיד. בקיומה ובארגונה של החברה ניכרים הרבדים התרבותיים המאפיינים יהדות זו במאות הי"ז והי"ח – היסוד האיברי והיסוד העות'מאני.

על החברה השפיעו שני תהליכים מרכזיים שהתחוללו בין שלהי המאה הט"ז לראשית המאה הי"ח: כתחום התרבותי – התעת'מנות גוברת, ותהליך שבו שימשה החברה גוף ממצע ומתווך בין החברה הסובבת לציבור היהודי בתחום הארגוני – ירידת כוחו של הקהל הבודד ועליית מסגרות אזוריות ומקצועיות. כגוף על-קהלי החלישה החברה את זיקת היחיד לקהל המוצא שלו, ובמקביל חיזקה את תחושת האחדות הכללית.

נספח: סוגי החברות

להלן טיפוסים חברות שנתקיימו בקהילות האימפריה העות'מאנית במאות הט"ז-הי"ח. תחילה נביא את החברות המרכזיות, שמילאו פונקציות חיוניות בעבור בני הקהל כולו – קבורה, חינוך וסעד. מן המאה הי"ז ואילך נוסדו יותר ויותר חברות שנטו להתמחות במצווה מסוימת או בתחום מיוחד. סוג שונה לתלוטץ היה חברות שנוסדו ביזומת החברים ולתועלתם האישית. פעילותן כלפי פנים נותבה לאפיקי תפילה, לימוד וסיוע הדדי.

א. חברות לשם סיוע לציבור

חברת גמילות חסדים: החברות שנשא את השם חברות גמילות חסדים היו מן החברות הראשונות.¹³⁸ בראשית פעולתן עסקו חברות גמילות חסדים גם בחיפוש אחר גופות של נרצחים, בטיפול במתים, בהכנה ובאספקה של תכריכים, בסיוע לעניים ולשבוים, ובהגשת סיוע ועידוד מורלי בעתות שמחה ואבל.¹³⁹ במקרים מסוימים מדובר למעשה בחברת קבורה. במהלך הזמן נתמעטו החברות הכלליות ונטו להתמחות בהבט זה או אחר של מעשה הצדקה.

חברת הקברים:¹⁴⁰ דגם החברה הקדום והחשוב מבין החברות הקהיליות. לא ברור אם נתקיימה בקהילות הרומניטיות בתקופה הביזנטית ובראשית ימי השלטון העות'מאני.¹⁴¹ הקהילות עסקו בהשגת

138 כך למשל נזכרת בשנות השבעים של המאה הט"ז חברת גמילות חסדים של קהל איבורה בשאלוניקי כמי שעוסקת גם בהלבשת עניים (ר' שלמה לבית הלוי, דברי שלמה, ויניציה שני"ו, דרוש לפרשת שמח, ר"ט ע"א, רמ ע"א).

139 '...עולים ויורדים בשבתות ובחגים ובמועדים לשמח חתנים ולתם אכלים ולבקר חולים...' (שו"ת ר' יוסף מטראני, א, קשטא ת"א, הקדמת בן המחבר). וראה גם: שו"ת ר' שלמה לבית הלוי (לעיל, הערה 19), יו"ד, סי' ג, כא ע"ב; שם, סי' יא, לד ע"ב; שו"ת ר' יום טוב צהלון החדשות, ב (לעיל, הערה 6), סי' קלה, סט ע"א; הסכמת ק"ק יחיאל (לעיל, הערה 19). על עיסוקה בחיפוש נעדרים ראה: ר' משה בנבשתי, פני משה, א, קשטא תכ"ט, סי' צו, רמו ע"ג; שם, ג, קשטא תע"ט, סי' לו, סד ע"ג; ר' אברהם מיוחס, בני אברהם, א, אה"ע, קשטא תקל"ג, סי' ת, כו ע"א; ר' משה פרישק, דיין של משה, שאלוניקי תקע"ב, אה"ע, סי' ט, כ ע"ב. להסכמת של חברת גמילות חסדים מירושלים ראה לעיל, הערה 31.

140 והואר 'קדושה', השכיח ביותר בסמיכות זו, מדגיש את חשיבותה. תומר חשוב ביותר בנוגע לחברת הקברים באומרי משוקע בהסכמת שפרסם גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 298-304. קבוצת הסכמות של חברת הקברים של ק"ק איטליה בשאלוניקי במאה הי"ז מצוטטת בתוך: נאמן שמואל (לעיל, הערה 17), סי' צו, כב ע"ב. על ארגונה מחדש של חברת הקברים במצרים בידי ר' דוד ו' זמרה מספר ר' יוסף סמברי (לעיל, הערה 31), עמ' 405. ראה גם: מ' ליטמן, 'יחוסים בין הקהלים במצרים במאות הט"ז והי"ז, פעמים, 16 (תשמ"ג), עמ' 41-42; בורנשטיין-מקובצקי (לעיל, הערה 80), עמ' 191-194.

141 הנתנו של באומן, שכבר בתקופה הביזנטית פעלה 'חברה קדישא', אינה מבוססת. ראה: S.B. Bowman, *The Jews of Byzantium*, Alabama 1985, pp. 104-105. הסכמת קנדיאה מן המאות הי"ד והט"ז, העוסקת בקבורה ובהתנהגות בני הקהילה בעת לוויה, כלל אינן רומזות לקיום חברות קבורה (ראה: א"ש הרטום ומד"א קאסוטו, תקנות קנדיאה ותרבותיה, ירושלים תש"ג, תקנות ז, כ, מב, עג, צג, קז-קח).

קרקע לבית הקברות, אך הטיפול השוטף בקבורה היה נתון בידי החברות. לזיית המת וקבורתו נחשבו לחסד האחרון. חברת הקברים, המכונה בסתם 'חברה קדישא', היתה החברה הקהלית החשובה ביותר, ושירות זה נחשב לכבוד. עם תבריה הרבים נמנו רבני קהלים, תלמידי חכמים, פרנסים וגבירים. פגיעה בחברי החברה ובראשיה נתפסה כעוון תמור.¹⁴² במקומות רבים חוזקה בלעדית בהסכמות, שהבטיחו את המנופול של החברה ואסרו הקמת חברות קברים מתחרות.¹⁴³ חברת הקברים היתה בעלת מעמד מיוחד, והקבר באשוי היה אחד מבעלי העוצמה בקהל.¹⁴⁴ עם השנים קמו 'חברות בנות' קטנות יותר, שנתמזו בתחום מסוים הקשור בטקסי הקבורה - רכישת תכריכים, רדיצת המת, עריכת הלויה וכדומה.¹⁴⁵ החברה טיפלה בכל שלבי הפטירה: אנשיה ישבו ליד מיטת הגוסס ואמרו עמו את התפילות הנחוצות. אחר כך הם טיפלו בגופת על פי ההלכה ולפי מנהג אותו קהל: טהרה, רחצה, הלבשה בתכריכים וקבורה. תורני החברה כרו את הקבר, בחלקה המשפחתית או במקום שהקצתה החברה לנפטר.¹⁴⁶ אחר הלוויה הגישו החברים סעודת הבראה לאבלים.

חברת תלמוד תורה: עד למאה הי"ח היו בני עניים שחפצו בחינוך תלויים לחלוטין במערכת ההוראה שניהלו חברות תלמוד התורה (=ת"ת). החברה שמה לה למטרה הענקת חינוך בסיסי לילדי העניים. פרנסיה השיגו כיתות לימוד, שכרו מלמדים, השגיחו על רמת ההוראה וסדריה,¹⁴⁷ ואף דאגו לרווחתם החומרית של תלמידים נזקקים, בספקם להם ארוחה יומית ומערכת בגדים אחת מדי שנה בשנה.¹⁴⁸

142 שו"ת ר' שמואל די מדינה, י"ד (לעיל, הערה 6), סי' ק, סב ע"ד: שו"ת ר' שלמה הכהן, ד (לעיל, הערה 83), סי' יח, כט ע"א: שו"ת ר' מאיר די בוטון (לעיל, הערה 37), סי' יט, לד ע"ב: תורת אמת (לעיל, הערה 90), סי' קסד, קפא ע"ב-ע"ג: פני משה (לעיל, הערה 69), ג, סי' י, יב ע"ב.

143 שו"ת ר' שמואל די מדינה, י"ד, שם, סי' קנב, צח ע"ד: שו"ת ר' שלמה הכהן, ד, שם, סי' יח, כט ע"א; בעי חיי (לעיל, הערה 38), י"ד, סי' רד, קנב ע"א-ע"ב: ראש משביר (לעיל, הערה 74), א, א"ח, סי' ה, ו ע"ג: גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 298. קיומה של חברה אחת בעיר זו נקבע בהסכמה משנת שע"ד לערך (בעי חיי, שם, י"ד, סי' כד, קנב ע"א). על חיוב כל יחיד הקהל בעיר כלשהי להיות חברים בחברה ראה: ר' שמואל קלעי, משפטי שמואל, ויניציה שני"ט, סי' נג, מ ע"א. כך היה גם בחבל (Aleppo) במאה הי"ח (ר' יהודה קצין, מחנה יהודה, ליוורנו תקס"ג, ב, לא ע"ג).

144 ראה לעיל, בדין על היחסים בין החברה לקהל. הפיכת התואר של ראש חברת הקברים לתואר של כל ראש חברה מעידה גם היא על קדמותה וחשיבותה (שער יהושע [לעיל, הערה 3], ב, חו"מ, סי' ז, קלו ע"ב-קלו ע"א). על השפעתו של הקבר באשי בתחומים נוספים ראה המעשה המתואר בתוך: ר' משה אמארייליו, דבר משה, ב, שאלוניקי תק"ג, חו"מ, סי' צו, קב ע"ד.

145 חברת הקברים באומיר הורכבה מארבע חברות: ביקור חולים, חסד של אמת, רדיצה ולויה (גלאנטה [לעיל, הערה 5], עמ' 87-88). מן התקנות מתברר, שהחברות החדשות היתה נאי להצטרפת לחברות אחרות, וקבלת חברים או סילוקם וכן מינוי בעלי תפקידים צריכים היו לקבל את אישורם של ראשי חברת הקברים (שם, עמ' 298-299; פנקס חברת הלוויה, שם, עמ' 304-317).

146 כך לפחות היה מנהג אומיר (חיים ביד [לעיל, הערה 27], י"ד, סי' צח, קט ע"ג: ר' חיים פאלאגי, משא חיים, אומיר תרל"ד, נט ע"ד). למותר לציין את משמעות הדבר לגבי ציבור שבו הסממנים החיצוניים - במקרה זה מיקום הקבר - מלמדים על המעמד החברתי.

147 ראה עדות ר' שלמה אמארייליו, כרם שלמה, שאלוניקי תע"ט, חו"מ, סי' סד, קפט ע"ג.

148 מרבית הידיעות מתייחסות אמנם להלבשה המפורסמת בשאלוניקי, אך נוהג זה היה קיים גם במקומות אחרים: באסתנבול (שו"ת ר' בצלאל אשכנזי, ויניציה שני"ח, סי' יח, מה ע"ב-ע"ג = שו"ת ר' אליהו ך חיים [לעיל, הערה 37], סי' ס, צג ע"ג: שם, סי' פד, קכח ע"א = לחם רב [לעיל, הערה 69], סי'

חיוניותה מדגשת בדברי ר' חיים בנבנשת: 'כי מי יוכל לגור במקום אשר אין שם... חברת ת"ת'.¹⁴⁹ ואכן, חברות אלה נתקיימו כמעט בכל ערי תורכיה והבלקו והן הנזכרות תדיר במקורות. בערים גדולות דוגמת אסתנבול ושאלוניקי הוקמו כבר במאה הט"ו בניינים גדולים ששימשו בתי אולפנא לתלמידים העניים,¹⁵⁰ אך לרוב היה הלימוד בבית הכנסת או במבנה סמוך.¹⁵¹ תיעוד רב יחסית נשתמר ביחס לפעילותה רבת השנים של חברת ת"ת הגדול בשאלוניקי, שהוקמה בשנת ש' (ואולי עוד קודם לכן). זה היה מוסד על-קהלי, ומעמדו הייחודי בא לידי ביטוי בהסכמות המסדירות את הכנסותיו, סדרי הנהגתו ופעולתו. בכיתותיו הרבות למדו מאות תלמידים - אולי אף למעלה מאלף. האירוע השנתי המרכזי של החברה התקיים בשבת חנוכה, שנקראה 'שבת ההלבשה'. במהלך החגיגה נישאו דרושים מיוחדים מעניין היום והועלו תרומות לטובת החברה. שיאו של המעמד היה חלוקת מערכות בגדים לתלמידים ולמלמדים לעיני הציבור כולו.¹⁵² נראה שבשאלוניקי היתה חברה זו האפטרופסית על חברות קטנות יותר, ואנשים מטעמה היו ממונים על ביקור חולים, פדיון שבויים ועוד. חברת תלמוד תורה בשאלוניקי תפקדה גם כגוף כלכלי: היה לה קשר הדוק עם תעשיית האריגים, וכדי להבטיח את הכנסותיה נקבעו לה מנופולים שונים.¹⁵³ בשלהי המאה הי"ז או בראשית המאה הי"ח הוקם בית דפוס, שנועד לספק את צורכי החברה (כרכי תלמוד, ספרי הלכה ותפילה) והוא פעל למעלה ממאה

149 י, ח ע"ד), ואף בקצה האימפריה, בעיר אוכין (Buda, שער אפרים [לעיל, הערה 38], סי' סג, כו ע"א-ע"ב). תרומת בגדים וטקסי הלבשה היו מקובלים גם בחברות הנוצריות בספרד [פלן [לעיל, הערה 113], עמ' 50].

149 בעי חיי (לעיל, הערה 38), י"ד, סי' רכ, קסג ע"א-ע"ב. כאשר קהילת רודוס מסכימה להקים ולממן תלמוד תורה, מדגישים הפרנסים שזו הדרך המקובלת (כמנהג כל גלילות ישראל: תורת חיים [לעיל, הערה 6], ג, סי' כט, מה ע"א: שם, סי' ל, מו ע"ב).

150 על בניין ההקדש התלת-קומתי באסתנבול ראה: שו"ת ר' בצלאל אשכנזי (לעיל, הערה 148), סי' יד, מה ע"ב-ע"ג ובמקבילות. וראה שו"ת ר' יחיאל באסן (לעיל, הערה 21), סי' פ, נ ו ע"ג. ביחס לשאלוניקי ידיעותינו רבות יותר. חברת תלמוד תורה הגדול הוקמה בשנת ש'. ראה: אמארייליו (לעיל, הערה 49), עמ' רעה-רפב. לחברה זו יצא מוניטין בכל רחבי העולם היהודי כיבית תלמוד תורה שאין כמותו בארץ (ר' אהרן הכהן פרויט, פרח מטה אהרן, א, אמסטרדם תס"ג, סי' ק, קפו ע"ג), ואף מבקרים זרים התרשמו ממנה. במקביל לחברה זו נתקיימה בשאלוניקי במאה הט"ז ובראשית המאה הי"ח חברת 'משנה תורה', שהיתה מוזהה עם הקהלים האיטלקיים וכוונתה 'לתלמוד תורה הקטן'. הסכמה משנת שמ"ה עוסקת בתחרות בינה לבין תלמוד התורה הגדול על גיוס תרומות (אמארייליו [לעיל, הערה 49], עמ' רעט). על מבנה החברה באומיר ראה תיאורו של ר' חיים בנבנשת, שיירי כנסת הגדולה, א"ח, ליוורנו תקנ"ג, י ע"ד-יא ע"א. פרטים נוספים ראה בדבריו של יוסף נחמה, ושם גם על חברות נוספות בעיר: J. Nehama, Histoire des Israélites de Salonique, VI, Thessalonique 1978, pp. 156-164.

151 תורת חיים (לעיל, הערה 6), ג, סי' ה, ג ע"ג-ע"ד: שו"ת ר' חיים בנבנשת, קושטא תק"ג, סי' כו, יח ע"ב: פרח מטה אהרן, שם, א, סי' קט, קפו ע"ג, ועוד.

152 ככל הנראה כזיקוי למעמד חלוקת הבגדים לחילות הרגלים של הסולטאן, הינצ'רים. לא ברור אם מעבר למעשה הפילנטרופי ניתן לראות בכך גם סמל לראיית לומדי התורה כמגיני הציבור היהודי. התיאור הציורי של מעמד זה, המובא בשו"ת ר' אברהם אליגרי (לעיל, הערה 31), י"ד, סי' ו, יז ע"א, מתייחס כנראה לשאלוניקי, ולא לאסתנבול כפי שטען רוחאניס (ש"א רוחאניס, קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם, ג-ה, סופיה תרצ"ז-תרצ"ח: ד, עמ' 28-29). ראה גם במבוא להסכמת שאלוניקי משנת תל"ז (מלכו ואמארייליו [לעיל, הערה 32], ילקוט הסכמות, עמ' נו).

153 מלכו ואמארייליו, שם, הסכמה יח, משנת ת"י, עמ' נה-נו: הסכמה יט, משנת תל"ז, עמ' נו-ס.

שנה. 154 בית החברה שימש לכינוסים פומביים, הוכרו בו הסכמות העיר, ובו נקבצו לתפילה בימי צרה. 155 מעמדה המיוחד של חברת ת"ת בשאלוניקי נשמר עד ראשית המאה הכ'.

חברת ביקור חולים: מאחר שבתקופה הנדונה טופלו בדרך כלל חולים (למעט חולי נפש) בביתם, היו תפקידיה העיקריים של החברה ביקור אצל חולים בודדים ונוקקים, שמירתם בלילות, דאגה לשכירת רופא והשגת תרופות ומוון מבריא בעבורם. 156 בספרות נזכרת חברת מסוג זה באסטנבול, באומיר ובערים אחרות. 157 בשאלוניקי מילאה את התפקיד חברת תלמוד תורה הגדול. ההסכמות שפרסמו מלמ ואמאיריליו מלמדות, שבמחצית השנייה של המאה ה'ט"ז החזיקה חברה זו במבנה ששימש כבית חולים. נוהלים ברורים קבעו את הקריטריונים לקבלת חולים ואת משך אשפוזם. 158 הסכמות חברת ביקור חולים מאומיר בראשית המאה ה'י"ח מסייפות מידע על פעולתה של חברה מסוג זה: יש בן הוצאות מיוחדות הנוגעות לתקופת מגיפה, הגבלות על קבלת טובות הנאה כלשהן מידי משפחת החולים, הסדרת תשלום בעבור הוצאות, ועוד. 159

154 רחאנים, שם, ד, עמ' 392-393; אמאיריליו (לעיל, הערה 49), עמ' רעט.
155 לרוב על אסונות טבע כמגיפה או בצורת (ש"ח ר' שלמה הכהן [לעיל, הערה 83], ד, ס"ב, לד ע"א; ר' אהרן הכהן פרחיא, בגדי כהונה, שאלוניקי תק"ג, ק ע"א, קא ע"א-ע"ב; בית דוד [לעיל, הערה 21], א, א"ח, ס"ב נג, יד ע"א).

156 ראה לעיל, ובמקורות הבאים: ש"ח ר' אשטרך פ' שאנגי (לעיל, הערה 16), ס"י י, עמ' 99; ש"ח ר' יום טוב צהלון החדשות (לעיל, הערה 6), ב, ס"י קצט, קעב ע"א ובמקבילות: ר' חיים בנבנשת, בעי חיי, ח"מ, ב, שאלוניקי תקמ"ח, ס"י עב, סט ע"א. ראה גם: מעם לועז, שמות (לעיל, הערה 47), רלה ע"א. מידע רב מצוי בהסכמות חברת ביקור חולים מאומיר (לעיל, הערה 39). דאגת פרנס החברה לרכישה או להכנה של מאכלים מבריאם ותרופות עבור החולים נזכרת גם אצל מלכי: לקטים מפרדש על התורה כתב יד מאת רבי רפאל מרדכי מלכי, א-ב, ההדיר א' ריבלין, ירושלים תרפ"ג-תרפ"ד; ב, עמ' 10-11, 16-20.

157 לגבי אסטנבול ראה: ש"ח ר' שנאל די מדינה, אה"ע, שאלוניקי שני"ה, ס"י רלט, רא ע"ב; ש"ח ר' יחיאל באסן (לעיל, הערה 21), ס"י פג, נה ע"ב; תורת אמת (לעיל, הערה 90), ס"י קסד, קפא ע"א-ע"ב; ש"ח ר' יוסף מטרנאני, ג, ויניציה ת"ה, ס"י צו, ק ע"ד - שאלה תשובה לר' יוסף איסקאפה, פרנקפורט דאודר תס"ט, ס"י ה, ח ע"א; ר' יהודה נבון, קרית מלך רב, א, קשטא תקי"א, ס"י ב, ד ע"ג - ר' נסים חיים משה מרחי, אדמת קיש, ב, שאלוניקי תקט"ו, ח"מ, ס"י ט, נה ע"ד; פאת נגב (לעיל, הערה 129), ס"י כא, לב ע"ב. לגבי ערים נוספות: ש"ח ר' יום טוב צהלון החדשות, שם, ב, ס"י קצט, קעב ע"ב, ובמקבילות: בעי חיי, ח"מ (לעיל, הערה 156), ב, ס"י עב, סט ע"א (בורסה); שער אפרים (לעיל, הערה 38), ס"י סג, כו ע"א (אובן); אגרת חוות קשה, שורות 18-19, אצל מ' פכטר, מצפונות צפת, ירושלים תשנ"ד, עמ' 90 (צפת); מלכי, שם, ב, עמ' 9-10 - מ' בנינו (מהדיר), מאמצים ברפאה לרבי רפאל מרדכי מלכי, ירושלים תשמ"ה, עמ' נז (ירושלים). וראה: מ' רזון, הקהילה היהודית בירושלים במאה ה'י"ז, תל אביב תשמ"ז, עמ' 170-171: הג"ל (לעיל, הערה 94), עמ' 152-153.

158 מלכו ואמאיריליו (לעיל, הערה 32), הסכמה ב, משנת ש"ב, עמ' לג-לד; הסכמה ח, משנת שני"ה, עמ' מ-מב. חברת ביקור חולים בשאלוניקי נזכרת גם בשאלה שנשאל ר' חסדיא הכהן פרחיא, תורת חסד, שאלוניקי תפ"ג, ס"י לו, לא ע"א. בית החולים היהודי הראשון קם בבירה בשנת תקל"ה: חסד, שאלוניקי תפ"ג, ס"י לו, לא ע"א. ראה: A. Galanté, Documents officiels turcs concernant les Juifs de Turquie, İstanbul 1931, p. 57

159 הסכמות חברת ביקור חולים באומיר (לעיל, הערה 39).

חברת הכנסת אורחים: בערים העות'מאניות היו מבנים (חאנים) ששימשו כמלונות לעוברי אורח, קצתם אף ללא תשלום. למרות זאת היה כנראה צורך בהסדרת מקום כשר ללינה ולאכילה לאורחים, לחסרי בית ולנחדים. ייתכן שחברה זו היתה קשורה לחברת ביקור חולים. 160

חברת יתומות: בהעדר משפחה או רכוש היה קשה לבחורה להינשא. כדי לסייע ליתומות עניות להינשא (וכך לקיים מצווה ולמנוע פרצות מוסריות) קמו חברות שדאגו להשיג לוק נדוניה בסיסית, הכללת ממון בעין, מלבושים וחפצי בית. חברה זו היתה אופיינית לקהילות 'האומה' הפרטוגלית באירופה וכונתה בפיהם בשם 'חברת הדוטאר'. נראה שהאנוסים לשעבר הם שיסדוה גם בערי האימפריה. 161 הסכמותיה של החברה הקדושה של יתומות בקהל נוה שלום פרטוגל שבאומיר (שנדפסו בשם 'ספר די לה חברה קדושה די אומיר יע"א, קשטא תקי"ח) חדשות טפח מרדכי פעולתה. בתקופה נקבע גובה הנדוניה בממון ובארגים, והוגדרו הקריטריונים לזכאות ואופן בחירת הנערות שתקבלנה סיוע.

חברת ארץ ישראל: חברות שונות התארגנו לסייע ליישוב היהודי בארץ ישראל, בעיקר בעתות

160 ההיסטוריון הנוצרי נועד גם לחולים וגם לעוברי אורח. הידיעות על חברות אלה מעטות. בשאלה העוסקת במחלוקת על בניין ההקדש הגדול באסטנבול נזכר 'השמש המפקח על הכנסת האנ'ו-רחים וביקור החולים, היידי המקום היו 'ארחי ופרחי' כלומר נודדים (ש"ח ר' אליהו פ' חיים [לעיל, הערה 37], ס"י פד, קבח ע"א ובמקבילות). חברת אורחים (פראסטירוס) בשאלוניקי כבר נזכרת בהסכמה משנת של"א (מלכו ואמאיריליו [לעיל, הערה 32], עמ' לה). בשלהי המאה ה'ט"ז עוד פעלה בצפת חברה מסוג זה, שסיפקה שירותי הארחה עד חמישה ימים (אגרת חוות קשה, שורות 19-20, בתוך פכטר [לעיל, הערה 157], עמ' 90). 'הכנסת אורחים היא בכלל גמילות חסדים ורוב מקומות יש להם תיקון ובית מיוחד לכך', מספר ר' רפאל מרדכי מלכי בסוף המאה ה'י"ז, ומזכיר לטובה את קהילת חברון, שהחזיקה כנראה בית הקדש מסוג זה (מלכי [לעיל, הערה 156], א, עמ' 31-32).

161 מטרתה המוצהרת היתה סיוע לנישואי בנות 'האומה'. 'חברת השאת בתולות' נתקיימה בונציה כבר בשנות השבעים של המאה ה'ט"ז (הורוביץ, הכנסת כלה [לעיל, הערה 113], עמ' 347-370). על חברות הדוטאר בונציה ובאמסטרדם ראה בודיאן (לעיל, הערה 113): M. Bodian, "The Portuguese" Dowry Societies in Venice and Amsterdam, Italia, VI (1987), pp. 30-61. בודיאן מצאה שבין הפגנות לחברות אלה היו עשרות נערות משאלוניקי, ממנוסטיר ומערים אחרות באימפריה, ואפשר שיש בכך כדי ללמד על מיעוטן של חברות מקומות מטיפוס זה (בודיאן [לעיל, הערה 113], עמ' 306, 309). ידיעות על חברה זו בערי האימפריה ראה: תקנון החברה באומיר שנדפס באסטנבול בשנת תקי" (יערי [לעיל, הערה 100], פריט מס' 424). אפשר שזו גרסה מאוחרת של פנקס חברת היתומות של קיק פרטוגאל באומיר במאה ה'י"ז, הנזכר בש"ח לב שלמה, וכיום לא ידוע על שום עותק ממנו (י' ברגא, 'אנוסי פרטוגל באומיר במאה ה'י"ז, אומה ותולדותיה, א, בעריכת מ' שטרן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 293); כתב יד דרשות ר' ישעיה מטרנאני (לעיל, הערה 70), רנב ע"א; ר' משה בנבנשת, פני משה, ב, קשטא תל"א, ס"י נט, קו ע"ד; תורת חסד (לעיל, הערה 158), ס"י לו, לא ע"א. ר' רפאל מרדכי מלכי מספר, כי בהתאם לתקנות ירושלים, ממנונת נשים לגבות ולהכין למען יתומות עניות (מלכי [לעיל, הערה 156], א, עמ' 29; לפי שעה לא מצאנו כל אימת לידיעה זו). נשתמר גם כמה ידיעות על קיום החברה במאה ה'י"ז: די פרענקל, לקורות ישראל בעיר קשטא, עלים, א (תרצ"ה), עמ' 110-112 - רחאנים (לעיל, הערה 152), ה, עמ' 436-438; פאת נגב (לעיל, הערה 129), י"ד, ס"י כב, לג ע"א; ר' אהרן אמאיריליו, פני אהרן, שאלוניקי תקנ"ו, י"ד, ס"י יד, נא ע"ג; ר' אלעזר רפאל נתמאש, הון רב, ב, שאלוניקי תקמ"ז, ח"מ, ס"י טו, סו ע"ד.

משבר. 'חברת טבריה', שהיתה משותפת לרומניזטים ולספרדים באסתנבול¹⁶² היתה רק אחת מן החברות שפעלו בתחום זה ברבע האחרון של המאה ה"י. אגרת שנשלחה מירושלים אל 'חברת ארץ ישראל' בבירה במחצית הראשונה של המאה ה"י מזכירה את הראשים, ראשי המשמרות, הגזברים והממונים שלה. מדברי הכותבים ניתן ללמוד, כי החברה עסקה במשלוח כספים ואריגים, והכותבים מבקשים שיפעלו למענם גם בחצר הסולטן ואצל רבי השלטון.¹⁶³ דלות הידיעות לגבי חברות מסוג זה אינה מלמדת על העדר עניין ביישוב היהודי בארץ ישראל, אלא על מיעוט החברות הללו, הן משום שהיו אפיקי פעולה נוספים בתחום זה, והן משום שטיפלו בכך בעיקר חכמי הקהלים.¹⁶⁴

חברת שמן למאור: רכישת שמן ליג'ר התמיד, שהיה זולק דרך קבע בבתי הכנסת, היתה עול כספי ניכר, ולכן קמו חברות ששמו להן למטרה לדאוג בקביעות למצווה זו.¹⁶⁵ בספרות יש אזכורים רבים לתרומות ולהקדשים של 'שמן למאור'.

חברת בית הסוהר: 'הסכמת חברת בית הסוהר', שנשמרה בחתיבת אגרותיו של המשורר והסופר אבטליון, מלמדת על ייסוד חברה זו באסתנבול בשנת ת"ח.¹⁶⁶ ההסכמה, הכתובה בלשון מליצית מתורגמת, מחייבת את חברי החברה לשימש החברה ולמלא את התחייבותם לצאת ולקבץ כספים למימון פעולותיה. עם חבריה נמנו יחידים מקהלים שונים, והכספים שאספו שימשו להטבת תנאי מאסרם של בני הקהילה הכלואים ואולי אף לשחרורם. בערים אחרות דאגה לאסירים יהודים אחת החברות הרגילות. באומיר למשל מונה מטעם חברת הלוויה 'גובר הפריזיון' לבקר את האסירים היהודים בימי שישי ולדאוג לצרכיהם.¹⁶⁷

162 מים עמוקים (לעיל, הערה 6), ספירה שנייה, סי' נח, צד ע"א: שם, סי' עא, קט ע"ד = שו"ת ר' שלמה הכהן (לעיל, הערה 20), ב, סי' פב, גב ע"ד (וממקור זה לקח א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 258). בסידרוקפסי (Sidrokapsi) הסמכה לשאלוניקי פעלה במחצית השנייה של המאה ה"י 'חברת חברון' (שו"ת ר' שמואל די מדינה [לעיל, הערה 6], י"ד, סי' קסו, קיב ע"ג).

163 רחן (לעיל, סוף הערה 157), אגרת 81, עמ' 332-333, 479-481. בכל קובץ אגרות ירושלים (כתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, 61⁰ 8) נזכרת רק חברת ארץ ישראל נוספת בעיר, והותה אינה ידועה (שם, אגרת 98, עמ' 499).

164 כפי שהיה במקרה של פזיון שביים. כך למשל ייצג ר' יום טוב ך יעיש, מגדולי החכמים באסתנבול, את ענייני ארץ ישראל בבירה וריכו את הכספים שנאספו למטרה זו (רחן, שם, אגרת 35, עמ' 324, 425-429). משנת תפ"ז ואילך פעל באסתנבול ועד פקדים שריכו את כל פעילות הסיוע ליישוב היהודי בארץ ישראל (י' ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה ה"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 131-141).

165 פרנס על חברת שמן המאור, כנראה בשאלוניקי ברבע הראשון של המאה ה"י, נזכר בשאלה שנשאל ר' מאיר מלמד, משפט צדק, א, שאלוניקי שצ"ה, סי' לג, קט ע"ד. חברה כזו נתקיימה באסתנבול בשליש הראשון של המאה ה"י (ר' יעקב כולי, הקדמת מעם לועז לספר בראשית, לעיל, הערה 52). על חברות 'שמן למאור' בספרד ראה: עסיס (לעיל, הערה 7), עמ' 275; שטובר (לעיל, הערה 7), עמ' 162.

166 כתב יד שוקן 70051 (סרט 46870) במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים, 45 ע"ב.

167 גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 305. הדאגה לכלואים היהודים נזכרת גם בדברי ר' אליהו הכהן, מעיל צדקה (לעיל, הערה 94), סי' תתתי, פ ע"ב. בראשית המאה ה"י היה בקהיר ממונה על אספקת מזון

חברת מנגנים ורוקדים: השימוש בשירותיהם של מנגנים גויים יצר פרצות מוסריות ועורר תגובים מסוימים ליוזם תחליף כשר. ידיעות ראשונות על חברות שעסקו בשירה, בנגינה ובריקוד בשמחות של מצווה מתוארכות למחצית השנייה של המאה ה"י, והן מגיעות מצפת ומקהיר.¹⁶⁸ מאמצע המאה ה"י ואילך ידוע על פעילותה של 'חברת הדאנסה' באומיר, שחבריה באו לבתי הכנסת כדי לשיר, לנגן ולרקוד בשמחות ללא תמורה.¹⁶⁹

חברת אליהו הנביא: המקור היחיד המזכיר חברה זו באסתנבול בראשית המאה ה"י אינו מבהיר במה עסקה. חברות בעלות שם דומה באיטליה ובצפון אפריקה עסקו בארגון בריתות, ובכלל זה ערכו את הלימוד בערב הקודם לברית, הקרוי ליל 'שמירת הוולד' או ליל 'ברית יצחק'.¹⁷⁰

ב. חברות לשם סיוע לחברים

בניגוד לחברות מן הטיפוס הראשון, שמטרתן הגשת שירות וסיוע לציבור הרחב, מדובר כאן בחברות שותתאגוד להנאת החברים ולקידום טובתם האישית בעולם הזה ובעולם הבא. עם חברות אלה נמנו בני אותה שכבה תרבותית ומעמדית בקהל. מספרם היה מצומצם והקשר ביניהם היה הדוק.

חברות לעזרה הדדית: בתקופה שבה מעמדו של אדם היה יכול להשתנות בן-ליל בעקבות עלילה, שריפת, טביעה או אסון אחר, היתה חשיבות עצומה למשפחה ולידידים נאמנים. חברות רבות קמו לשם סיוע ותמיכה הדדית, ולאז דווקא כספית. הסולידריות בין החברים הבטיחה שבשעת הצורך תעמד ליחיד תמיכת הקבוצה רבת ההשפעה. הבטחה זו נוסחה בהסכמת החברה:

לאסירים יהודים, אך לא ברור אם פעל במסגרת חברה כלשהי (א' שוחטמן [מהזכיר], שו"ת ר' מאיר גאויזון, א, ירושלים תשמ"ה, מבוא, עמ' 78, והערה 317).

168 'חברה שהולכים כל מוצאי שבת לשורר ולרקד ולשמח חתן בכלה' מוזכרת במקור שהביא שכטר (לעיל, הערה 27), נספח א, עמ' 298. חברה זו נזכרת גם במקור שהביא טולידאנו (לעיל, הערה 27), עמ' 51: 'משמרה שהולכים כל ליל שמחות תורה לשורר ולזמר ולרקד בכל בה"כ לפני ס"ת'. לגבי קהיר ראה: אהלי יעקב (לעיל, הערה 69), סי' ס, קב ע"ב. חברה זו נזכרת גם אצל רוחאנים (לעיל, הערה 152), ג, עמ' 427-432.

169 משא חיים (לעיל, הערה 146), נב ע"ב; מעשה אברהם (לעיל, הערה 27), א, סי' מט, ק ע"א: ר' חיים פאלאגני, לב חיים, ב, אומיר תרכ"ט, אר"ת, סי' ט, י ע"ב. בפעילותה של החברה דן צ' פרידהבר, המחול בקהילות ישראל שבארצות הים-התיכון מגירוש ספרד עד ראשית המאה ה"ט, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז, עמ' 130-136; הנ"ל, 'מנגנים ורוקדים יהודיים בשבת-יחגונה בקהילות אומיר, מקום ומים, ד (תשנ"א), עמ' 287-291; הנ"ל, 'מענגי המחול בתחנות יהודיות בתורכיה במאות ה-16 וה-19', חברה ותרבות יהודי ספרד לאחר הגירוש (-הקונגרס הרביעי לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח), בעריכת מ' אביטבול ואחרים, ירושלים תשנ"ו, עמ' 238. על 'חברת הדאנסה' ועל אחד מן השירים שברפרטואר שלה ראה: גלאנטה (לעיל, הערה 5), עמ' 349-350.

170 ראה: שו"ת ר' יחיאל באסן (לעיל, הערה 21), סי' פג, נה ע"ב. כיחס לאיטליה ראה: הורוביץ, ליל הברית (לעיל, הערה 62), ריבלין (לעיל, הערה 113), עמ' 120-122. לגבי צפון אפריקה ראה: ש' בר אשר, 'יהודים באפריקה הצפונית ובמצרים', תולדות היהודים בארצות האסלאם, בעריכת ש' אטינגר, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 168.